

Tanulmányok

BIBÓ ISTVÁN

A német hisztéria okai és története*

A német belső politikai fejlődés zsákutcája és az antidemokratikus nacionalizmus kezdetei

A német egység és a német társadalmi fejlődés 1871. évi zsákutcája súlyos zavarok forrása lett a német belső politikai fejlődés számára is. A dinasztikus államszervezet, arisztokratikus társadalmi szervezet és demokratikus nemzeti érzelmek mozdíthatatlan kompromisszuma idővel halálos ölelkezéssé vált mind a három tényező számára, melyben lassan mindegyik befulladt. Ez a teljes kifulladás 1933-ra ért be teljesen, amikor egyszerre derült ki, hogy sem dinasztikus, sem arisztokratikus, sem demokratikus tényezők nem tudnak komoly erőt szembeszegezni a barbárság rettenetes lázadásával szemben. 1871 után egyelőre csak annyi történt, hogy a dinasztikus elv demagóggá vált, az arisztokratikus elv az agresszív nacionalizmus frazeológiáját vette fel, a demokratikus pedig, mely az 1848. évi kudarcot – joggal – átmenetinek tekintette, megzavarodott. 1871 után ugyanis a teljes német egység s a teljes demokrácia ügyét zsákutcás, de mégis létező és látható ál-egységgel és ál-demokráciával szemben kellett képviselni, ami azzal a következménnyel járt, hogy a realizmusnak és idealizmusnak az az egyirányúsága, mely minden haladó mozgalom lendületének előfeltétele, megszűnt, a „realisták” beállottak az új, egységes Németország hívei közé azzal, hogy a meglévőt kell „fejleszteni”, az idealisták pedig dogmatizmusba és fantasztaságba csúsztak. S ami még rosszabb, a német egység eme belső bizonytalansági állapotában – mint minden hasonló állapotban – a 19 századi szabadság mozgalom két komponense, a demokratizmus és nacionalizmus szembekerültek egymással. A teljes német egység megszállottjai, amennyire gyűlöltek a kisfejedelemségeket és az osztrák-németek csatlakozását gátló Habsburgokat, nem tudták megtagadni csodálatukat a wilhelminus Németország hatalmas épületétől (l. Hitler Mein Kampf-ját!), s egyedül tőle várták a teljes német egység megvalósulását. Aki azt állította nekik, hogy a teljes német egységhez az egész wilhelminus kompromisszumot félre kell tolni, szentségtörőnek tűnt fel előttük, mert megtámadta azt, ami a német egység egyetlen

*Bibó Istvánnak, a nemrég elhunyt társadalomtudósnak a hagyatékában találtak egy, a második világháború utolsó éveiből származó kéziratot, amelyben a német fasizmus történelmi és társadalmi gyökereinek tudományos elemzésére tett figyelemre méltó kísérletet. Bibó István munkája természetesen magán viseli egy viszonylag korai időszak jegyeit. Azóta szinte könyvtáryi történelmi, közgazdasági, szociológiai irodalom születte e témáról, melynek révén ma már sokkal teljesebb képet nyertünk a Bibó által érintett kérdésekről. Tanulmányának közlését tehát eszmetörténelmi szempontból tartjuk jelentősnek, mivel értékes adalékokkal szolgál arra vonatkozóan: hogyan látta a háború alatti magyar demokratikus értelmiség egyik kiemelkedő képviselője a német fasizmus történelmi problematikáját. Némi rövidítéssel a 143 oldalas kézirat második részét közöljük. A közölt részből rövidítés miatt kihagyott szakaszok tartalmáról a beljebb szedett rövid kivonatok tájékoztatnak; az első rész fő mondanivalóját az Összefoglalás tartalmazza. (A szerk.)

látható realitása volt. Különösen annak tűnt fel ez az ausztriai német nacionalisták számára, akik nem éltek és ismerték belülről a wilhelminus Németország belső felemásságait, hanem kívülről, mintegy a paradicsomból kizárva vágyakoztak az egységes Németországba. Ebből a helyzetből született – és ilyen helyzetekből születik – a legújabbkori politikai fejlődés legfélelmetesebb monstruma, az antidemokratikus nacionalizmus. Az ausztriai nagynémet mozgalom, mely egészen 1866-ig töretlenül liberális volt, a Németországból való kizáratást követő évtizedekben csúszott át mindinkább egy antidemokratikus vonalra. Mélyebb eszmetörténeti vizsgálat kellene annak a kiderítésére, hogy mi tette ezt a mozgalmat antiszemitává; számunkra most elég az, hogy olyan mozgalommá vált, mely az okok és okozatok rendes láncolatán kívül gondolkodott, mert egy olyan bajtól szenvedett, melynek valódi okát megtévesztő történeti tapasztalatok takarták el előle.

*A német hatalomkultusz kezdetei
és a német politikai metafizika elburjánzásai*

A német egység zsákutcájából született meg a legújabbkori német *hatalomkultusz*, melynek az előbb említett antidemokratikus nacionalizmus kialakulásában is döntő szerepe volt. Hogyan történt ez? 1871 nagy félreértése az volt, hogy *létrejött* a német egység, s ehhez a nagy félreértéshez az a végzetes félrevezető történelmi tanulság kapcsolódott, hogy íme, ezt az egységet 1848-ban a német demokratikus erők sorompóba állítása nem tudta megvalósítani, hanem a legnagyobb német állam katonai erőfeszítése kellett hozzá. Ahogyan Bismarck mondta, a német egységet „vérrel és vassal” kellett megvalósítani. Ez a mondás a nagy realista szájában, akitől minden mítosz, s így a hatalom mítosza is távol állott, egyszerű frázis volt, mellyel az ő porosz elgondolásainak útjában álló demokratákat és nacionalistákat torkolta le. A következő nemzedéket azonban elbűvölte Bismarck sikere, de ugyanakkor gyötrően szenvedett attól, amit nem vett észre, hogy ti. a német egység *nem jött létre*, sem vérrel és vassal, sem anélkül. Ebből a feszültségből született meg a hatalmi eszközök mitológiája, mely – hasonlóan a forradalom mitológiájához – az erőszakos eszközöknek valamiféle jelleget, elvi, misztikus hatóerőt, minden helyzetben való elsőbbséget tulajdonít a békés, szelíd, humánus, engedékeny módszerekkel szemben. Ennek a téveszmének az uralma alatt vált lehetségessé és szokásossá az, ami elképzelhetetlen lett volna a porosz Nagy Frigyes, a porosz Kant, a porosz Humboldt, sőt a porosz Bismarck idejében is; az, hogy német történészek, publicisták és politikusok elvileg, öncélúan, dogmatikusan helytelenítsék a szelíd, humánus, engedékeny módszereket, és aszerint ítéljenek meg történeti vagy politikai eseményeket és személyeket, hogy adott esetben a szereplők lehetőleg teljes mértékben éltek-e a rendelkezésükre álló hatalmi eszközökkel vagy sem. Azért, mert 1871 megtévesztő tanulságainak hatása alatt valahogy úgy képzelték, hogy miként a porosz állam és dinasztia hatalmi erőfeszítése hozta létre az 1871. évi német egységet, ugyanúgy kell a hatalmi és katonai eszközök *további* nekifeszítése ahhoz, ami még a német egységhez hiányzik. Ez azonban a valóságban lehetetlen volt, mert felborította volna a területi fejedelemséget és a Hohenzollern-Habsburg kompromisszumot, amire az egész bismarcki mű építve volt. Ehhez a lehetetlenséghez járult még az a rettenetes kontraszt – amit minden német, aki csak egy kicsit is szívére vette a nemzeti közösség ügyeit, közvetlenül átélt –, hogy az a német, aki a szavakban és a világ

felé Európa leghatalmasabb nemzetének volt a tagja, otthon teljesen gyámoltalanul ki volt szolgáltatva duodec fejedelmecskék vagy fejedelmi szolgák hatalmaskodásának, fontoskodásának és gőgjének. A wilhelminus Németországnak ezt a belső erőtlenségét egy percig sem szabad szem elől tévesztenünk, ha a német hisztéria történeti kialakulását meg akarjuk érteni. Mindeddig ugyanis azok, akik azt hangsúlyozták, hogy a német hisztéria *történeti* megrázkódtatások eredménye, a kiinduló történeti megrázkódtatásokban nem néztek túl a versailles-i békeszerződésen, mert a versailles-i békeszerződésen túl egy hatalmas és erős Németországot láttak. Úgy gondolták tehát, hogy a wilhelminus Németország, melyet semmiféle Versailles-szerű megaláztatás nem ért, sőt dicsősége teljében volt, mégis imperialista, hatalomimádó, erőszakos volt, akkor ez valami alkati, „ősi” német vonás kell hogy legyen. Ennek az elképzelésnek az alapján megy vissza pl. Vansittart egészen Arminiusig a német erőszakosság és támadó szellem igazolására, valójában azonban ő is a wilhelminus Németországban szerezte az ehhez a meggyőződéshez szükséges élményeket. Ugyan-onnan merített személyes tapasztalatok alapján mondja Brown, hogy a német hatalmi örület már a valóban hatalmas wilhelminus Németországban is megvolt, amiből azt a következtetést vonja le, hogy nem kisebbségi érzésből, hanem paranoid lelki alkatból, a valóságos erő túltengő átérzéséből fakad. Amiből az is következne, hogy a német hatalmi örület mindannyiszor szükségképpen megjelenik, valahányszor a németek a valóságos hatalom bizonyos fokát elérik. Ez az egész elképzelés azon az alapvető tévedésen épül fel, hogy sem ezek a szemlélők, sem a korabeli németiség nem vette észre, hogy a wilhelminus Németország *nem hatalmas*, hanem tehetetlen és bénult politikai közösség; vagy ha észre is vette ezt nem egy szemlélő, felismerése visszhangtalan maradt, mert nem illett bele abba az uralkodó félreértésbe, melyet a világ és Németország 1871 értelméről kialakított. *Ennek* az alapvető tehetetlenségnek és bénultságnak a másik oldala a német hatalomimádat és erőszakosság.

Emellett lehet a németiség alkatilag is erőszakos, csakhogy ebben az értelemben rajtuk kívül nagyon sok erőszakos nép van a világon, s akad náluk erőszakosabb is. Egészen más dolog azonban természetből erőszakosnak lenni s ismét egészen más az erőszakból programot és értékelvet csinálni, ami mindig gyengeség jele. Egy fiatal német mondotta nekem egyszer, hogy „Nagy-Britannia a világ legnagyobb hatalmassága, mert akkor szegi meg a nemzetközi jogot, amikor akarja”. Hiába magyaráztam neki, hogy Nagy-Britannia, ha netalántán megszegi a nemzetközi jogot, ebben nem leli semmi gyönyörűségét, s hatalmának a nagyságát nem ezzel a lehetőséggel méri le. Ebben tér el a németek imperializmusa az egészséges népek, mindenekelőtt az angolok imperializmusától. Egészséges nép, *ha* imperialista, egyszerűen jól, eredményesen és teljesen élni akar a maga hatalmával, tehát ugyanakkor nagyon ügyel arra is, hogy mit lehet és mit nem hatalmi eszközökkel elérni. A német imperializmus és a német hatalmi érzés ezzel szemben tipikusan az, amit a lélektanban a gyengeség túlkompensációjaként ismernek. Amilyen arányban eltöltötte őket az a rossz érzés (malaise), hogy nincs *hatalmukban* megoldani nemzeti életük gyötrő elintézetlenségeit, abban az arányban teltek el a hatalom mágikus tiszteletével, s váltak hajlamossá arra, hogy saját hatalmukat feleslegesen dokumentálják. Az ismert német önteltség, a német dolgok kiválóságának az örökös hangoztatása („Bei uns!”) pontosan ugyanez a jelenség. A saját országukban nem tudtak urak lenni, azért hangoztatták, hogy mások vezetésére hivatottak, a saját problémáikon nem tudtak eligazodni, ezért akartak mindenkit tanítani, a saját bajaikon nem tudtak segíteni,

ezért hangoztatták, hogy a világ meggyógyulása rajtuk áll. („An deutsches Wesen soll die ganze Welt genesen!”)

Ezzel függött össze egy zűrzavaros, metafizikai frazeológia elburjánzása a német politikai életben és politikai publicisztikában.

Hogy a németek hajlanak metafizikai spekulációra, az lehet alkati adottság, a zavaros és rossz helyen alkalmazott metafizikai spekuláció azonban konkrét megzavarodásnak, a tényekkel való hamis viszonynak az eredménye. Minél megfeszítettebben gondolkodtak és teoretizáltak a maguk dolgain, annál inkább belegabalyodtak azokba a nagy csodáknak álcázott semmikbe és semminek álcázott szívós hatalmasságokba, melyek politikai és társadalmi életüket meghatározták. Ebből született meg a németeknek az a hajlandósága, hogy mítoszt kerekítsenek a maguk dolgaiból, s a legegyszerűbb tényeket túlméretezett és hamis neveken nevezék. Szerzte a világon mindenütt szokásos a politikában csúnya dolgokat szépíteni és nem nevéen nevezni, azonban mindezt tudományos, sőt metafizikai terminológiával tenni, ez már örökre német specialitás marad. Pedig a dolgok elkeresztelésének az a furcsa szabálya van, hogy súlyos tényeket nem lehet más elnevezéssel megennyhíteni, de jelentéktelen dolgokat igenis lehet elnevezések útján felnövelni. A háború nem lesz indokoltabb, ha az ellenséget nem ellenségnek, hanem „Artfremdé”-nek hívom. Ellenben a berlin-bagdadi vasútból lényegesen kevesebb baj lett volna, ha nem nevezik „Drang nach Osten”-nak, hanem egyszerűen vasútépítésnek.

Jelentéktelennek látszik, mégis jellemző, hogy az az igazság, mely szerint a wilhelminus Németország lényegileg meg volt akadva, és egy helyben topogott, talán a legpregnansabban a német nemzeti himnuszban mutatkozik meg. A Deutschlandslid szerint Németország áll mindenek felett a világon, s a dal abból áll, hogy ezt leszögezi háromszor egymás után. Próbáljuk elképzelni, mit érezhet egy lelkes német, ha ezt elénekli: öntudata bizonyára feldagad, úgy érzi, hogy magasabb és magasztosabb szférákba emelkedett – ebben Haydnnak is van némi érdeme! –, de miután kiénekelte magát, fogalma sem lehet róla, hogy mindebből mi következik az ő számára, és mindezek után mi az ő dölga a világon. Képzeljük el ugyanezt a Marseillaise-zel, és egyszerre érezni fogjuk a különbséget.

A német demokratikus forradalom elvetélt chance-ai

A politikai fejlődés zsákutcájából azonban 1914 előtt volt kiút, és egyetlen kiút volt: az, hogy egy széles alapú s az egész németségre kiterjedő demokratikus forradalom eltávolítja a német egység útjában álló két nagy és sok kicsi dinasztiát, megalakítja az egységes, demokratikus Németországot. Ez nemcsak a németség, hanem esetleg a kelet-európai kis népek szabadabb fejlődésének az útját is megnyithatta volna. Egy ilyen forradalomnak igen nagy nehézségek állottak útjában, de voltak biztató előjelei is. A német birodalmi gyűlés, bármennyire levegőben lógott is a német politika és német társadalom igazi hatalmasságai között, mégis a közvélemény komoly orgánumává fejlődött. Minthogy azonban a wilhelminus Németország sikere éppen a mérsékelt liberális köröket zavarta meg (Bismarck egész kormányzása ezen a zavaron alapult!), most az a szerep, melyet a 19. század közepén a német szabadelvű polgárság és a német politikai tudomány töltöttek be, a német szociáldemokrata munkásságra és a német szociológiára várt. Hogy a német nemzeti célok megvalósulásának az útja a szélsőbalon keresztül vezet,

e felismerés megéréséhez idő kellett, hiszen a szélsőbalra kezdetben éppen azok a nemzetellenesnek bélyegzett elemek szorultak, akiknek a wilhelminus Németország imponált. Mindamellett a századfordulóra Németországban már egy széles alapú demokratikus mozgalom fejlődött ki, melynek sem komolyságát, sem gyökeres voltát, sem becsületességét, sem kilátásait nem szabad alábecsülnünk. Divat ma a német szociáldemokrácia és demokrácia 1933. évi csődjét a szociáldemokrata párt doktrínér és bürokrata szellemének s egyéb hasonló mellékes dolgoknak tulajdonítani. Ezek azonban komolytalan szempontok: a weimari demokrácia benuátlását egészen más tényezők okozták, melyek 1918 előtt vagy egyáltalán nem, vagy sokkal kevésbé játszottak szerepet. Az 1918 előtti német szociáldemokrácia a maga nemzeti, demokratikus és társadalmi feladataival tudatosan szembenéző, bátor, tetterős és harcra kész mozgalom volt. Hogy némileg bürokrata volt és doktrínér: milyen is legyen, ha egyszer német volt? Azért a századfordulón minden kilátás megvolt arra, hogy a 20. századi német szocialista forradalom éppen olyan fontos állomása lesz az európai demokratikus fejlődésnek, mint a holland és angol puritán forradalmak a 15–17. században és a francia liberális forradalmak a 18–19. században. A német forradalmi mozgalom előbb-utóbb bizonyosan szembekerült volna a handabandázó császárral, és II. Vilmos egész egyéniségénél fogva igen alkalmas lett volna arra, hogy változott hangszerelésben – esetleg nem is tragikus, csak tragikomikus befejezéssel – eljuttassa Stuart Károly és XVI. Lajos szerepét: azt, hogy a felkelt német nép vele szemben és az ő bukásán keresztül tapasztalja meg a maga erejét, és vegye birtokába a saját országát.

Minderre nem került sor. Mielőtt a belpolitikai kibontakozás megérett volna, kitört a külpolitikai katasztrófa, és az azt követő béke olyan fordulatot vett, mely a német demokrácia ügyét végleg vakváganra futtatta.

Negyedik zsákutca: a weimari német köztársaság zsákutcája

A német belső fejlődés 1918-ban. A wilhelminus német császárság 1918. évi összeomlása, mely az első világháborút követte, az európai emberiség jövődjét mind belpolitikai, mind európai politikai síkon egy óriási perspektívát és egy óriási szakadékot nyitott meg. Minthogy azonban az európai emberiség behunyta a szemét a realitás előtt, tehát a perspektíva bezárult előtte, a szakadékba viszont halálos biztonsággal beleesett.

Az európai belpolitikai fejlődés számára azáltal nyílt meg óriási perspektíva, hogy Németországban az 1918-as összeomlással végérvényesen megbukott a nagy hűbérurakból és földesurakból kinőtt területi fejedelemség: az az intézmény, mely Németországban behelyettesítődött a monarchia helyébe anélkül, hogy az európai monarchia spirituális hagyományait teljes egészében magáévá tette volna. 1918-ban nem az volt a legmegrendítőbb változás Németországban, hogy a német császár megbukott, hanem az, hogy eltűntek a porosz, bajor, szász stb. királyok, le egészen a schwarzburtt-sonderhauseni fejedelemig. Ezzel megszűnt a német politikai fejlődés legnagyobb teherképe, mely nemcsak a német demokratikus átalakulást és a német egységet akadályozta, hanem a legfőbb oka volt a német belső és külső politika megzavarodásának s ezen keresztül az első világháborúnak is. Megnyílt tehát a lehetősége annak, hogy Németország a demokratikus fejlődés

terén bepótolja azt a hátrányt, melybe a 19. század elejétől fogva a többi Európával, főleg pedig Nyugat-Európával szemben jutott.

Ez a perspektíva azonban félelmes veszedelmet is rejtett magában. 1918 azt is jelentette, hogy a Rajnától keletre megbukott *mindenféle* monarchia, lett legyen az ősi központi monarchia, mint Oroszországban, területi fejedelemség, mint Németországban, avagy átmeneti alakzat a kettő között, mint Ausztria-Magyarországon. Vagyis egyik napról a másikra összeomlott az a politikai tekintély, melyre ennek az egész területnek, de egyúttal az egész eddigi európai együttélésnek a politikai szerkezete fel volt építve. Ezt a magában is félelmes úrt végzetessé súlyosbította az, hogy a monarchia összeomlásának a döntő lökését Oroszország kivételével nem demokratikus, forradalmi mozgalom adta meg, hanem egy veszített háború. Hiába hozta tehát ez az összeomlás a különböző demokratikus mozgalmak számára a vacuum erejénél fogva tányéron a sikert, ez a siker nem volt termékeny, mert a demokratikus erőknél nem volt alkalmuk a régi tekintélyek megdöntésében rejlő teljesítmény által új politikai tekintélyekké kijegecesedniök. Ezért ezeket az országokat 1918-tól mind a mai napig a stabil politikai tekintélyek hiánya jellemzi.

Ez a tehertétele volt a németországi demokratikus fordulatnak is, ahol pedig a legkomolyabb és legtekintélyesebb volt a szocialista és demokratikus mozgalom. Ez a mozgalom sem dicsekedhetett azzal, hogy 1918-ban az ő erőfeszítése döntötte meg a német monarchiát. Az egyetlen lehetősége annak, hogy a német köztársasági demokrácia mégis egy nagy politikai teljesítmény által politikai tekintéllyé váljék: az maradt meg, hogy ő valósítja meg az Ausztriát is magában foglaló teljes német egységet. Ez azonban nem sikerült.

Az európai egyensúly esélyei 1918-ban

Az 1918 évi összeomlás óriási perspektívákat nyitott meg Közép- és Kelet-Európa újjárendezése számára. A háborúvesztés elsöpörte mind a két nagy német dinasztiát, sőt mellékesen az orosz is. Ebben a helyzetben páratlanul szerencsésen együtt volt minden szükséges ahhoz, hogy a német egység ügye végre dülőre jusson, a Közép- és Kelet-Európa felborult és összezavart területi státusa visszakapja a maga épkezláb kereteit. Az 1918 évi békecsinálóknak az önrendelkezési elv formájában alkalmas elvi alapjuk volt Európa függő kérdéseinek az elintézésére, és meglehetősen tisztán állott előttük az a helyes felismerés, hogy Közép- és Kelet-Európában a vitás pontokon néprajzi határokat kell vonni. Németországi vonatkozásában ez azt jelentette volna, hogy Németországnak területeket kell átengednie Franciaország és Lengyelország számára, viszont magától értetődően ölébe hullik Német-Ausztria, melynek számára a Habsburg-ház bukása után minden további önálló egzisztencia értelmetlenné vált. Németország területileg gyarapodott volna, mégis veszélytelenebb lett volna, mert megszűnt a Habsburg-monarchia, melynek révén az egész Duna-medence idáig német érdekkörben állott. A szabaddá vált lengyelekből, csehekből, magyarokból és délszlávokból akkor nehézség nélkül lehetett volna egy olyan hatalmi csoportot alkotni, mely Németország esetleges keleti expanziójával szemben – ami a német egység megvalósulása esetén nem is lett volna ilyen imminens – ellensúlyt tud kifejteni. Egy ilyen béke kitűnő kúrája lett volna a porosz militarizmusnak és a német hatalomkultusznak, mert hiszen azt demonstrálta volna, hogy a német egység ügye *nem* hatalmi és katonai erőfeszítés kérdése. Páratlanul szerencsés kezdő akkordja lett volna ez

a német demokratikus fejlődésnek, és egész Németországban felkeltette volna azt a hangulatot, melynek így a weimari köztársaságban csak néhány gúnyos szellem adott hangot: „Hála légyen Istennek, hogy nem nyertük meg a háborút.”

Mindez nem így történt. Hogy így történhessék, ahhoz az kellett volna, hogy a német demokrácia ésszerű békét tudjon kötni a nyugati demokráciákkal. A demokrácia történetében azonban először fordult elő, hogy Európa egyetemes politikai szerkezetét és területi státusát rendező békét úgyszólván kizárólag demokratikus apparátussal és mód-szerekkel kellett megkötni, s a demokrácia ennél az első kísérletnél megbukott.

Ez volt az a szakadék, melybe az európai emberiség 1918-ban belezuhant.

A békecsinálás művészete

Divat ma azt hirdetni, hogy a versailles-i békeszerződés nemcsak hogy nem volt túl szigorú, hanem inkább túl enyhe volt, és éppen mert nem fékezte meg eléggé keményen a német hatalmi tébolyt, sikerült Hitlernek uralomra jutnia, és a német támadó ösztönöket még egyszer rászabadítania a világra.

Ez az egész beállítás alapvetően hamis. Igaz belőle csupán annyi, hogy a versailles-i békeszerződés nem volt sem kegyetlen, sem cinikus, ahogyan azt a németek beállították. A versailles-i békeszerződés nem azért volt rossz, mert túl szigorú volt vagy túl enyhe, hanem mert nem zárta le a kérdést, melyből az első világháború megszületett: a német politikai keret végleges megalakulásának kérdését. Nemcsak hogy nem zárta le, de még csak meg sem kísérelte lezárni, még a leghalványabban sem tette tudatossá, hogy mi az a kérdés, amit meg kell oldania. Szinte teljességgel hiányzott belőle az a minden eddigi békeszerződésben domináló tendencia, hogy valaminek a végére pontot tegyen.

A demokratikus Európa elfelejtett valamit, amit a feudális Európa tudott: a békecsinálás művészetét. A nemzetek érintkezésének 1789-ig és 1814–1914-ig a monarchia és arisztokrácia voltak a tulajdonképpeni szervei. Az ő politikai kultúrájuk, mely a keresztény államelméletben és az újkori természetjogban gyökerezett, hozta létre az európai diplomácia kifinomodott formáit és hagyományait s az európai egyensúly rendszerének békeszervező technikáját, melyet Ferrero olyan mesterien ír le *Aventure és Reconstruction* c. műveiben. Ehhez tartozott az indulat nélküli háború 18. századi felfogása, mely a háborút nem katasztrófális sötétbeugrásnak, hanem politikai viták lebonyolítására alkalmas eszköznek tekintette, melyet minél kevesebb indulattal csupán addig a pontig kell folytatni, amíg az egyik fél hajlandó bizonyos fokig engedni a másiknak, akinek viszont nem szabad a hadi szerencse alakulása szerint tovább csigáznia eredeti igényeit. Ide tartozik a területi kompenzációknak ma cinikusnak tetsző, de alapjában mélyen kulturált rendszere, melyet ma népek és országok cinikus csereberéjének szoktak tekinteni, a maga idejében azonban a háború megakadályozásának egyik legsikeresebb eszköze volt. Ugyanis az a ma is érvényes gondolat nyilvánult meg benne, hogy Európa területi állományának minden megmozdulását tudatosan számon kell tartani, ellen kell őrizni és összefüggő rendben kell végrehajtani. Mindezzel volt párhuzamos a 18. század metodikus ember- és anyagkímélő, szabálytisztelő háborúja, mely a háborút igyekezett a hadseregére, a hadi raktárakra és a csataterekre korlátozni úgyannyira, hogy az ellenséges országok között még a társadalmi és tudományos érintkezést sem tette lehetetlenné.

A nemzetközi együttélésnek mindez a kultúrája szétesésnek indult abban a pillanatban, amint az új demokratikus nacionalizmus erői nagyobb erővel szóltak bele a külpolitikába. Nem azért, mintha a demokrácia által intenzívebbé tett közösségi érzelmek eleve agresszívebbek lettek volna a szomszédos közösségekkel szemben. Éppen ellenkezőleg, a demokratikus nacionalizmus, mely lényegénél fogva a saját közösség lelkes birtokbavételét jelentette, hajlamos volt arra, hogy a szomszéd területeinél megálljon, s idegenek voltak számára a dinasztikus hódító szempontok. A demokrácia éppen azért, mert a polgár életformájának a győzelmét jelentette az úr felett, képtelen volt a háborút, emberek ezreinek a halálba küldését továbbra is viták „elintézésé”-nek tekinteni, hanem szükségképpen úgy tekintette, mint gonosztettet, melynek meg kell keresni a bűnöseit. Jogosnak csak a megtámadottak védekező háborúját s a felkelő népeknek a zsarnok elleni háborúját tudta elképzelni. Ezzel azonban a háború is belekerült a magas morális feszültségű közösségi érzelmeknek abba az arzenáljába, mely a demokráciára oly jellemző. Ez pedig egyik oldalról ugyan üdvös megkomolyodást hozott létre a háború kérdésével kapcsolatban, másik oldalról azonban olyan indulatokat korbácsolt fel, melyek mellett többé nem lehetett a 18. század stílusában indulatmentes háborút viselni és békét kötni.

Indulatmentes háborút mindenekelőtt azért nem lehetett viselni, mert különböző okok eredőjeként nemcsak a háborúhoz fűződő érzelmi ítéletek váltak a tömegek ügyévé és jogaivá, hanem, sajnos, maga a háborúban való részvétel is. A francia forradalom félelemben fogant végzetes öröksége, az általános védkötelezettség az átlagemberek sokasága számára adott közvetlen realitást annak a romantikus tételnek, hogy a modern háború az egész felkelt nép háborúja a támadó vagy a zsarnokok ellen. Ez pedig a háború társadalmi hatásait radikálisan megváltoztatta. Ezer esztendeig Európa úgy viselte a háborút, mint Jenner tehenesei a himlőt: szervezete be volt rendezkedve rá, s a háború a katonákon és hadszíntér lakosságán kívül nem érintette a népesség többségének megszokott és folyamatos életét. 1792 óta megismerte Európa azt a háborút, melyet békés foglalkozásuk mellől elrángatott és egyenruhába bujtatott parasztok, iparosok, kereskedők és hivatalnokok vívnak, mely pusztító járvány erejével támadja meg a társadalom egész szervezetét, annak életét minden megszokott feltételéből kifordítja, s alapjait meg rázza.

Mindez hagyján lett volna, ha az egész felkelt nép háborúja megmaradt volna a zsarnok s a támadó elleni háborúnak. A demokrácia még az általános védkötelezettség uralomra jutása után sem volt természeténél fogva agresszív, csak félelmei tették időnként azzá. Minthogy azonban a központi hatalmat nélkülöző európai államrend mibenlétével a kölcsönös félelmek időnkénti fellépésének s azok háborús megoldása szorosan összefüggött, avégből, hogy háborút le lehessen folytatni, a háborúra felkelt népben mesterségesen fel kellett indítani a fenyegetettség és megtámadottság érzését. Vagyis a politikusok többé vagy kevésbé jogos félelmeit tömegérmékké kellett átváltani, és pedig mind a két oldalon. Ebből születik meg az a végzetes koncepció, hogy a háború demokratizálódása egyszerűen abban áll, hogy az uralkodók közötti háború *népek közötti* háborúvá válik. Az első reális élmény, mely ennek a szörnyű elgondolásnak tápot adott, a forradalmi és napóleoni hadseregek németországi pusztítása volt, amiből többek között a németeknél az Erbfeind-komplexum megszületett. Mindezt azonban még lehetett bizonyos fokig a zsarnok Napóleon rovására írni. Az 1870–71 évi francia-német háború volt az első, melyet a tömegek mindkét oldalról nemzeti és demokratikus érzelmekkel vívtak: a „levée en

masse” elrendelése után a francia nép azzal a tudattal harcolt, hogy a nemzeti terület invázióját kell elhárítania a Hohenzollern-zsarnoksággal szemben, a nemzeti egység lázában élő németek pedig azzal a tudattal harcoltak a franciák ellen, hogy III. Napóleon, *illetőleg a helyébe lépett francia nép*, a német egységet mindenáron meg akarja akadályozni. Az a gondolat, hogy az elnyomó zsarnok pozitívájába egy egész szomszéd népet *be lehet helyettesíteni*, volt a kiindulópontja a *népek közötti irtóháború* végzetes koncepciójának: egy olyan atavisztikus jelenségnek, melyet Európa már évszázadok óta nem ismert.

Ezzel párhuzamosan folyt mind napjainkig az európai háború gyakorlat kétségbeejtő eldurvulása. Ez az a pont, ahol a deformálódás nem szorítkozik Közép- és Kelet-Európára, hanem kiterjed az angolszász világra is, s ezen a téren az angolszász világból nem sugároznak regeneráló erők. A 18. század szabályozott, mértéktartó háborúja és az európai hadseregek morális hagyományai elsősorban a kontinens vívmányai *voltak*: az angolszász világ, mely nem ismerte az állandó hadsereget, mindig is hajlott arra, hogy a háborúban a népek háborúját lássa. Napjainkra azután a háború angolszász felfogása, az általános védkötelezettség francia forradalmi romantikája és a közösségi erkölcsök közép- és kelet-európai eldurvulása *együtt* hatnak a háború eldurvulása irányában. Az első, még inkább pedig a második világháborúban teljes mértékben érvényesül a kölcsönös bizalmatlanságon alapuló legbornírtabb katonai „materializmus.”*

Ami nem jelenti azt, hogy az eldurvulásnak ne volnának további lehetőségei: a mértéktartó háborúviselés eddig respektált szabályain is túl lehet menni a merő népiirtás és szadizmus irányában.

A szenvedésnek és a félelemnek, gyűlöletnek és elégtételkeresésnek azokban a hullámaiban, melyekkel az ilyenfajta háború önti el a lelkeket, mindjobban alámerült a monarchia és arisztokrácia hagyományos, indulatmentes békekötő technikája. Biznunk kell abban, hogy a demokrácia a háború és béke kérdéseiben is többet, nagyobbat hivatott mondani a világnak, mint a monarchia és az arisztokrácia. Be kell azonban vallanunk, hogy ma az a helyzet, hogy a háborúk lelki utóhatásaiból való kikászálódás szempontjából a szereplő országok demokratikus berendezése kimondottan hátrányosan hat. Hiába ítéli el a demokrácia jobban a háborút, mint a monarchia és az arisztokrácia, hiába áll elvileg a világbéke alapján, mindez a világon édeskeveset segít, ha a demokrácia *konkrét* háborúkat nem képes úgy befejezni, hogy ugyanabból az ügyből ne legyen még egy háború. Márpedig nagyon nehéz a bizalom, a megegyezés és a belenyugvás hangulatát felkelteni olyan partnerek között, akiket előzőleg a háborúviselés érdekében a tömegpropaganda minden eszközzel eltöltöttünk azzal a hittel, hogy az ellenfél benne rejlő pusztító szándékainál fogva indított ellenük támadó háborút. A győztes demokráciák államférfiúinak éppen ezért ritkán szokott meglenni a pouvoir-juk arra a félelem nélküli nyíltságra, bátorságra, nagyvonalúságra és bizalomelőlegezésre, mely minden sikeres békecsinálás előfeltétele. Sőt, az egész békecsinálás belpolitikai síkon azt a feladatot jelenti az államférfi számára, hogy kielégülést szerezzen a győztes ország népében felgyült elégtételkeresési indulatok-

*Rettenetesen lesújtó olyan nyilatkozatokat hallani, hogy ez vagy az a műemlék nem éri meg egyetlen katona életét sem: a szabályokat respektáló és magasabb célokért folyó háború mindenkor katonák életének a kockázatételét jelenti valamely magasabb érték kedvéért s ez olyan morális befektetés, mely hosszú lejáratra „emberélet valutában” is „kifizeti” magát, és meghozza a maga gyümölcsét.

nak. Ezek kielégítése pedig a békekötés külpolitikai célját, a kérdés „elintézését” szükségképpen meghiúsítja. A vesztes fél demokratikus berendezése pedig a közvélemény kiszámíthatatlansága címén csak arra jó, hogy semmiféle ígéretét ne akceptálják kézzelfogható és kézben tartható garanciák nélkül, a garanciák állandó kézben tartása pedig lehetetlenné teszi az ügy lezárását. A frankfurti béke volt Napóleon óta az első, melyben az indulat nélküli békecsinálás európai hagyományait „nemzeti” követelmények jegyében és nevében figyelmen kívül hagyták, a versailles-i békénél pedig már a békekötés szelídítő külsőségei sem szerepeltek s orgiákat ült a kicsinyesség.

Franciaország félelme és a versailles-i atmoszféra

Mindehhez járult a francia nemzet súlyos félelmi érzése, mely azóta ült rajta, mióta 1870–71-ben áldozatává lett az ugyancsak félelmi komplexumoktól kínozott német nemzet elégtételkereső indulatainak. Most itt volt az alkalom a francia nemzet számára, hogy megszerezze a maga nagy elégtételét, s az eziránt való kívánság annál inkább gyötrő és végzetes volt, mert az 1918. évi nagy elégtétel mögött megmaradt az 1871 évi nagy félelem. A francia-német népesség arányszáma időközben történt eltolódása ugyanis olyan helyzetet teremtett, amelyben Franciaország nem lehetett biztos és nyugodt afelől, hogy az 1871 évi félelmes élmény (experience): a német túlhatalommal szemben való egyedülmegmaradás nem ismétlődhet meg. 1870–71-ben Németország egymagában meg tudta verni Franciaországot, 1914–18-ban azonban, bármily fényesek voltak is a franciák katonai teljesítményei, Franciaország óriási erőfeszítése és óriási elvesztése éppen hogy csak elég volt ahhoz, hogy a két fronton harcoló Németország egyik frontját az angolokkal együtt tartani tudja. Ez a félelmi érzés sokszorosra fokozta azt az elégtételkereső és bűnkereső indulatot, mellyel a nyugat-európai demokráciák 1918-ban a békecsináláshoz hozzáfogtak. A világ szédülten támolygott a négyesztendei ember- és anyagháború rettenetes élménye után, melynek hatásai minden emberi kalkulációt felborítottak, s az okok és okozatok értékelésében végzetesen összezavarták az emberek ítéletét. A világra zúdult bajok oly félelmesek voltak, hogy az emberek mögöttük okokként legalábbis ugyanakkora mértékű gonoszságot és elvetemültséget akartak felfedezni: a Sátán földi hatalmáról szóló tanítás olyan realitást kapott a hitetlenség századában, amellyel a kereszténység kétezer éve alatt talán sohasem bírt. A sátáni összeesküvők gondolatát különben a vulgáris marxizmus is közel hozta az emberek képzeletvilágához. Ágyúgyárosok, megvesztegetett politikusok, vérben gázoló diktátorok és tábornokok, szőrös kezű spekulánsok, gyilkosságokat kieszelő szabadkőműves-páholyok, világuralomra törő zsidók, szadista reakcionáriusok, a pusztulásban gyönyörűségüket lelő forradalmárok; ezekkel a szekularizált sátáni rémképekkel tele a fehér emberiség politikai képzeletvilága 1918 óta. A sok sátáni magyarázat között alig hitte el valaki, hogy mindezek pusztá epizódfigurái a nagy történéseknek, s hogy félelemmel és hetykeséggel, hamis romantikával és mértéktelen igazságkereséssel, feltűnésvágygal és a konvenciók negligálásával olyan nyomorúságot lehet a világra zúdítani, amilyent a világ minden *egyesült gonoszsága* sem tudna összehozni.

A félelemnek, értetlenségnek és irrealitásnak ebben az atmoszférájában mindenről szó volt, csak a józan békecsinálás európai hagyományairól s a megbillent európai egyensúlyi helyzet helyreállításáról nem. Még a gondolat is abszurdumnak tűnt fel, hogy a

„háborút okozó”, „militarista” Németország a veszített háborúból területi gyarapodással kerüljön ki, hogy hadseregét megtarthassa, és semmiféle „büntetést” ne kapjon.

Ehhez járult a párizsi békekonferencia rengeteg félszepsége, melyet a demokráciának a békekötés technikájában való teljes járatlansága okozott: a rettenetes papirosáradat, a szakértőknek és tanácsadóknak groteszk – helyenként irreálisan döntő, helyenként megalázóan szolgálai – szerepe, a nyílt diplomácia hangzatos, de teljesen gyakorlatiatlan jelszavának zsenirozó hatása és az a rengeteg hipokrita formula, melyet véres verejtékkel izzadtak ki reális érdekek és naiv jelszavak áthidalására. Ebben a helyzetben kellett békét csinálnia három öreg embernek, akik sem egymást nem értették meg, sem a feladatot, mely előtt állottak s méghozzá állandóan idegesen tekingettek saját közvéleményük hangulatváltozásai irányába, mely elemi feltétele minden nagyvonalú békecsinálásnak. Nem csoda, hogy a versailles-i békeszerződés, ahogyan Ferrero mondja, „kezdeté volt a legnagyobb félelemnek, mely valaha az emberiséget gyötörte”, és azzá a sárkányfogvetéssé lett, melyből az európai emberiség legszörnyűbb félelem szülte monstruma, a hitlerizmus kikelt.

(A versailles-i békeszerződés nem zárta le, nem oldotta meg a német egység kérdését, hanem mesterséges izgalmi állapotot gerjesztett azáltal, hogy kialakult béke helyett diktált béke volt; hogy a demokratikusan nem elég érett német nemzet egészét bűnösnek nyilvánította a háborúért; hogy a jóvátételeket nem egy összegben állapította meg, s így a nehéz gazdasági helyzetet állandó bizonytalansággá fokozta; hogy egyoldalúan lefegyverezte a német társadalmat, amely 1806-ban már megérte a teljes lefegyverzettség megaláztatását; s leginkább azért, mert eltiltotta az osztrák-németek egyesülését Németországgal. Ahelyett tehát, hogy megoldotta volna a német nemzeti keretek és a demokratikus fejlődés lehetőségének egy évszázada vajúdjó problémáját, súlyosan fokozta a megoldatlanságot.)

Versailles és a német kisebbségi érzés

A németség 1914 előtt is egy bizonyos fajta politikai hisztériában élt. Ennek a hisztériának a gyökere a külső hatalmi látszatok és a belső tehetetlenség közötti kontraszt kibírhatatlansága volt. Ebből adódott egy bizonyos fajta német bizonytalansági érzés, melyet kompenzálni kellett. A versailles-i békeszerződés által viszont az történt, hogy a németek materiális és morális megveretése az egész világ előtt fedte fel gyengéiket, ami azután a kisebbségi érzés és a hatalmi örület poláris végletei közé hajtotta őket. A Versailles okozta kisebbségi érzés a hatalmi erőfeszítésnek a legerőteljesebb megnyilvánulásain is keresztülütődik. Mit gondoljunk a híres Englandsliednek arról a passzusáról, mely szerint a németek nem túrik, hogy az angolok az ő hatalmukon *nevessenek!*? Nem hinném, hogy van hasonló tartalmú angol induló a világon. Felejthetetlen számomra annak az *intelligens* németnek a megjegyzése, aki kijelentette, hogy „rettenetes lehet egy olyan egészen kis nép tagjának lenni, mint pl. a svájciak”. Érdemes ezt a kijelentést közelebbről megnézni. Nem leszünk okosabbak, ha megállapítjuk, hogy az egész tiszta nonszens. Kétségtelenül az. A kérdés azonban az, hogy mi indít egy intelligens embert arra, hogy nonsenseket mondjon? Aki ezt mondta, annak a szíve mélyén egy másik gondolat mozgott: „rettenetes volna, ha kiderülne, hogy a nemzet, melyhez tartozom, nem nagy nemzet.” Ez pedig már

nem nonsens: ha kiderülne a német népről, mely ezer évig nagy nemzet volt Európában, hogy nem az, ez egy német számára valóban rettenetes volna.

A historikus lelkiállapottal nem tehetünk rosszabbat, mint hogy erkölcsi ítékezésnek és degradálásnak vetjük alá. A historikus lélek amúgy is önmagából nyer kielégülést, önmagában zárt világban él, amelynek nevében mindig képes magát igazolni, az erkölcsi elítélés tehát csak arra indítja, hogy a maga historikus világképét még zártabbá tegye. A historikus világképet semmiféle erkölcsi ítékezéssel nem lehet áttörni, hanem csupán egyetlenegy valamivel: a legdurvább és legegyszerűbb tények erejével. Pontosan úgy, ahogyan historikusan sikoltozó nőket nem lehet fejcsóválással, erkölcsi helytelenítéssel vagy büntetéssel megfékezni, de igenis lehet egy vödör hideg vízzel. A németiséget 1918-ban egyszerűen egyedül kellett volna hagyni a katonai vereség egyszerű és nyers tényével s egy akármilyen súlyos, de egy összegű hadisarcral, és ugyanakkor azokkal a szélesen kitágult politikai fejlődési lehetőségekkel, melyeket a német dinasztikák eltűnése jelentett. Sajnos, a győztes demokráciák leküzdhetetlen moralizálási viszketege ezt nem engedte. A vereség és hadisarc egyszerű tényei helyett következett a háborús bűnösség klauzúljája, melyet bizonyítani kellett, és cáfolni lehetett, következett a lefegyverzés, melyet ellenőrizni kellett, és ki lehetett játszani, következett a jóvátétel, melyet fel kellett srófolni, és le lehetett alkudni, és következett az Anschluss megtiltása, melyet indokolni kellett, és – nem lehetett indokolni. A békeszerződésnek erkölcsi felelősség formájában való felfogása még akkor is súlyosbította volna a német históriát, ha százszázalékosan objektív és megtámadhatatlan lett volna, hát még mennyire súlyosbította, mikor hipokrita volt és kicsinyes.

Le kell tehát szögeznünk, bármennyire túlhaladottnak látszik is ez ma, Buchenwald és Mauthausen borzalmainak a friss impressziói alatt, hogy igenis, Versailles volt az, amely a német politikai históriát az egész európai értékrenddel való tudatos meghasonlással tette. Versailles volt az, mely a németekbe belegyökerezett az azt a hitet – és ez a hit általános a nem hitlerista németekben is –, hogy a nemzetközi életben az erkölcsi ítékezés lehetőségéhez nem kell más, mint egy győztes háború, amiből az következik, hogy ha a németek meg akarnak szabadulni a versailles-i békeszerződésben megtestesült ítélet szörnyű terhétől, és ők akarnak ítékezni más népek felett, akkor ehhez nem kell más, mint az, hogy legközelebb ők nyerjenek meg egy másik háborút.

A versailles-i békeszerződés legközvetlenebb hatása az volt, hogy a németiség nem volt képes élni a két óriási lehetőséggel, mely a német dinasztikák eltűnése után megnyílt számára: a teljes német politikai egység lehetőségével és a teljes demokratizálódás lehetőségével. Mind a két ügy zsákutcába került, s ami még rosszabb, újból szembe került egymással.

A weimari német külpolitika zsákutcája

Az 1918. évi összeomlás után egy józan és mértéktartó német külpolitika számára egyetlenegy lehetséges célkitűzés volt; megteremteni az etnikai elv és az önrendelkezési jog pontos alkalmazásával a teljes német politikai egységet és ezzel végleg nyugópontra juttatni Németország európai területi státusát. A versailles-i békeszerződés ezt megtiltotta. Ezzel ezt a nagyon szimpla és egyáltalán nem agresszív törekvést egyszerre elérhetetlen

vágyképpé tette, s ugyanakkor ennek a vágyképnek a pusztá emlegetését is már mint agressziós szándékot bélyegezte meg. Ez a helyzet a németek számára egyszerűen lehetlenné tette az egyenesvonalú, egyensúlyos, belső törés nélküli külpolitikát. Minthogy a németiség számára problematikussá lett a maga méltósága, a maga súlya, a maga helye Európában, az egész német politika jellegzetesen extrovertált politika lett, melynek pozícióit elsősorban nem belső célok és programok határozták meg, hanem az Európával, a külfölddel, a *másokkal* való viszony. Minden német politikai cselekedet vagy öngigazolás vagy öndokumentálás volt; vagy hangsúlyozott készség vagy csakazértis nyakasság; vagy minden áron való európaiság, vagy minden áron való ellenkezés. Német külpolitikát kellett csinálni egy olyan helyzetben, melyben a németiség lelkiállapota és a versailles-i békeszerződés nyomasztó terhe kikerülhetetlenül előírták azt, hogy a külpolitika a katonai és területi sérelmeket orvosolni próbálja; s egy olyan Európában, mely a katonai és területi sérelmek minden emlegetését csak a német háborús felelősség és háborús kedv újabb bizonyítékaként könyvelte el. Ebben a zsákutcában Stresemann találta meg az egyetlen lehetséges keskeny ösvényt, mely kifelé vezet: előbb helyreállítani a német nép önbizalmát és a német nép iránti bizalmat, azután fogni a versailles-i békeszerződés felszámolnivalóinak a felszámolásához. Azóta a német mumus specialistái már felfedezték, hogy Stresemann egy cseppet sem volt jobb Hitlernél, csak éppen jobban el tudta palástolni a benne rejtező emberevő németet: hiszen halála után kiadott levelezéséből kiderül, hogy a locarnói szerződés létrehozója politikájának távolabbi céljaiul szintén a lefegyverzés megszüntetését, az osztrák Anschlusst és a német–cseh és német–lengyel határ módosítását tűzte ki. Ez a beállítás mélységesen korlátolt, s csak a német és európai válság okainak teljes nem ismeréséből származik. Olvassuk el egy kis józan logikával és nyitott szemmel a locarnói szerződés magját alkotó rajnai paktumot: vajon nem azt jelenti-e német részről ez a paktum, hogy a németek a versailles-i békeszerződést diktátumnak tekintik, azonban bizonyos rendelkezéseit, a nyugati határt s a Rajna vidék demilitarizálását önként is elfogadják véglegesnek. A többinek *tehát* a megváltoztatására törekszenek! Igazán kár volt tehát Stresemann halálára és leveleinek a kiadására várni: a rajnai paktumból magából napnál világosabban kiderül, hogy aki ezt német részről aláírta, az a német lefegyverzés megszüntetésére, az osztrák Anschluszra és a német–cseh és német–lengyel határ megváltoztatására törekedett. Aki azonban komolyan állítja, hogy Stresemann éppen úgy bevonult volna a Rajna vidékre, éppen úgy leigázta volna a cseheket és lengyeleket, éppen úgy a német faj uralmát akarta megvalósítani más fajokon, éppen úgy felrúgta volna az európai együttélés erkölcsi és jogi alapelveit, és éppen úgy romlásba vitte volna Európát, mint Hitler, az igazán megérdemli, hogy Hitlerék Európájában éljen.

Stresemann keskeny ösvénye halála után bezárult, és a lefegyverzés kérdése körül kitört az európai bizalmi válság. A német fegyverkezési egyenjogúság lényeges része volt a német önbizalmi komplexumnak, s az a német kormány, mely ezt megszerzi, döntő adut kap a német belpolitikában is. Elemi okosság kérdése volt ezt az adut egy európai szellemű német kormány kezébe adni. Ez azonban nem történt meg, és bármi újat fedezzenek is fel Hitler hatalomra jutásának a „háttéré” körül, meg vagyok győződve, hogy Hitler nem jutott volna uralomra a leszerelési konferencia csődje nélkül, mert ez tette végleg meggyőzővé azt a hitlerista jelszót, hogy európai módszerekkel nem lehet elérni minden német politika legfőbb célját: Németország *arcának* helyreállítását.

A német demokratikus fejlődés zsákutcája

A német nemzet európai helyének a zsákutcája idézte elő a német belső demokratikus fejlődés zsákutcáját is. Az a német demokratikus mozgalom, mely 1918-ig olyan nagyreményű íveléssel haladt a demokratikus és szocialista átalakulás irányába, 1918 után rettenetes törést szenvedett. A német szociáldemokrácia múltja és tekintélye elért annyit, hogy szó sem lehetett másról, mint az összes dinasztiák lemondásáról és a német köztársaság kikiáltásáról. Azonban a régi politikai tekintélyek összeomlása után a német demokratikus tényezőkből nem tudott új politikai tekintély kialakulni. Arról ugyan szó sem lehetett, hogy ebben a vácuumban a diszkreditált német területi fejedelemség lépjen fel újból régi igényeivel; a területi fejedelemség minden szívóssága mellett is Németországban egy önmagát túlélte, elkorhadt intézmény volt, melynek felelevenítésére komolyan még csak nem is gondoltak. Feleleveníthető volt azonban a területi fejedelemségből az a momentum, mely a legveszedelmesebbé tette: a személyes uralom. A komoly demokratikus erőfeszítések és élmények hiánya ugyanis mindenekelőtt azzal a következménnyel járt, hogy Németországnak nem volt alkalmja megtanulni a demokrácia leckéjének leglényegesebb részét: a személyes uralmak és hatalmak nélküli kormányzást és az engedelmeskedés tudományát. Németország 1918 után valójában és szíve mélyén úgy érezte, hogy nem uralkodik, nem parancsol és nem vezet benne senki. Ezért részesítette előnyben az első kínálkozó alkalomkor Hindenburgot bármiféle demokratikus politikussal szemben, s ezért adta át magát olyan könnyen annak a romantikus örültségnek, hogy egy zseniálisnak kikiáltott politikai vezetőtől várja minden bajának orvoslását.

Ilyen körülmények között nincs mit csodálkozni azon, hogy a weimari demokrácia béna volt, beteg és erőtlen. A versailles-i atmoszféra mindenekelőtt azt jelentette, hogy a belső politikai átalakulás halvány és alig megrázó élmények közepette született meg; a társadalmi átalakulás élményei helyébe toladott a versailles-i békeszerződés annál megrázóbb élménye, mely minden mértéken felül demonstrálta a nyugati demokráciák szolidaritáshiányát az új német demokráciával szemben, s azt az emléket jelentette, hogy Németország ugyanakkor veszítette el európai tekintélyét s az európai nemzetek között bírt helyét, amikor demokráciává lett. Innen a német szocializmus rettenetes bénasága 1918 és 1930 között. Az 1918 utáni rettenetes atmoszférában született meg a német szocializmus kettészakadása és mind a két oldalon való terméketlenné válása. A világon mindenütt vannak radikális és kevésbé radikális szocialisták, Németországban azonban a kommunizmus katasztrófa-szocializmust, a szociáldemokrácia pedig béna szocializmust jelentett. A szociáldemokrata párt 1918 és 1930 között csaknem állandóan hatalmon van, vagy a hatalomban részes, de vértelen intézményeken kívül úgyszólván semmit sem tud alkotni, sem a német társadalom demokratizálása, sem a komoly szocialista építőmunka terén, mert állandóan a nemzeti követelések és nemzeti sérelmek terén kell igazolnia magát a beteg lelkületű német közvélemény előtt. Így kerül abba a lehetetlen helyzetbe, hogy mivel a nemzeti sérelmeken kívül mást is szőnyegen tart, lassan a német nemzeti mozgalmak „bête noir”-ja lesz, s úgy bélyegzik meg, mint egy németellenes, nemzetközi demokrata komplottt cinkosát. Nem véletlen, hogy azt a keveset, amit a versailles-i atmoszféra enyhítése terén el lehetett érni, nem a német szociáldemokrácia, hanem egy jobboldali politikus, Stresemann, tudta kiszorítani a németekből és az antantból. Abban a percben azonban, amikor a hitlerizmus 1930-ban teljes erővel felvetette a német elégtételt,

a német hegemonia, a német többértékűség kérdéseit, egyszerre lehetetlenné vált mellette azoknak a pártoknak, elsősorban a szociáldemokrata pártnak a helyzete, melyek ezeket a kérdéseket bizonyos európai mértéktartással akarták kezelni. A középpártok nem mertek tovább koalícióban kormányozni a szociáldemokratákkal, s ebből született a szocialisták nélküli Brüningi kormányzás, majd a szocialisták elleni hindenburgi politika, mely végül a demokratikus erők teljes megbénulásához és a demokratikus politikai gépezet teljes megakadásához vezetett. Ez a megakadás a Hindenburgra szavazó szociáldemokrata groteszk látványában kulminált, s ami a leggroteszkebb, a szociáldemokraták valóban nem tehettek mást, helyesebben hiába tettek volna mást, azzal is Hitler uralomra jutását segítették volna elő. Kárba vesztett fáradság a weimari demokrácia bukását a demokraták doktrinerségében, a szociáldemokrata párt túlzott centralizációjában, az elméleti és mechanikus választási rendszerben, a németek nyájösztönében és hasonló gyermekségekben keresni: nyilvánvaló, hogy ezek nem okok, hanem maguk is okozatok. A német demokrácia elegendően erős demokratikus élmények nélkül, óriási érzelmi és történelmi tehertételek mellett indult el útjára, tehát nem lehetett más, mint doktrinér, mechanikus és lélektelen.

(A zsákutcas helyzet következtében a régi politikai tekintélyek összeomlását nem a demokratikus tényezők tekintélye váltotta fel, hanem a bűnbakkeresés (amely az antiszemitizmusban és az Európa-ellenességben talált kifejeződést) és a messiásvárás, a személyes uralomnak való alávetés vágya. Ausztriában pedig nem az önálló osztrák nemzet állt ellen 1934–1938 között, és különösen nem az Anschluss ellen, hanem különféle tényezők a hitlerizmussal szegültek szembe. A keresztényszocialista párt a német centrupárthoz hasonlóan a nemzetiszocializmussal fordult szembe; a tömegbázis nélküli legitimizmus elvileg védtelen volt a német egység jelszava előtt; a Heimwehr a hitlerizmus ausztriai pendant-jává vált, s az osztrák szocialista munkásság a hitleri fenyegetésig az Anschluss híve volt. Az egykori német-római császár házi országa akkor lett Németország része, a német egység akkor valósult meg, amikor a német nemzet a legnagyobb katasztrófába került, és a legnagyobb katasztrófát zúdította Európára: a fasizmust.)

Ötödik zsákutca: A hitleri harmadik birodalom

Mi a fasizmus?

A hitlerizmus, ahogyan eddig beállítottuk, egyszeri jelenség: a német politikai fejlődés konkrét előzményeiből, konkrét történelmi megrázkódtatásokból adódó végső eredmény. Ugyanakkor azonban beletartozik a társadalmi és politikai fejlődésnek abba a típusába is, melyet ma a *fasizmus* gyűjtőneve alatt szoktak összefoglalni. Nem hiábavaló dolog-e tehát a hitlerizmus *lélektani* előzményeiről, *megrázkódtatásokról* beszélni, mikor a fasizmusnak megvannak a maga általánosan ismert társadalmi és gazdasági előfeltételei, melyek ha megvannak, a fasizmus szükségszerűen létrejön? Valóban, a fasizmusnak vannak *tipikus* előfeltételei. De ezek között a tipikus előfeltételek között éppen a lélektani előfeltételek a legdöntőbbek. Minden magyarázat, mely ezeket ki akarja kapcsolni, reménytelenül üres.

A legáltalánosabb magyarázat az, hogy a faszizmus a feudális, kapitalista és militarista, röviden és egyszerűen reakciós felsőbb osztályok védelmi szervezete a demokratikus haladás, különösen pedig a szocialista forradalom ellen. Ebből az állításból annyi kétségtelenül igaz, hogy mindenféle faszizmusnál föltalálható ezeknek az elemeknek egy bizonyos mértékű hozzájárulása vagy legalábbis nem föltétel nélküli, de mégiscsak érezhető helyeslése s tettekben is megnyilvánuló támogatása. Mindez azonban távol van attól, hogy a faszizmus okozójának lehessen tekinteni. Annál naivabb elképzelés nincs, hogy bárkinek a pénzén vagy az izgatására vagy az intrikáira komoly tömegmozgalmat lehetne létrehozni. A pénz, az izgatás, az intrika segítséget adhat a tömegmozgalom megszervezésének a lebonyolításához, a pénz átsegíthet bizonyos tömegmozgalmakat a kritikus és veszélyes pontokon, azonban a tömegmozgalom olyan valami, ami mindettől függetlenül is előáll, és azt, hogy előállt, semmiféle csoport tevékenységével meg nem lehet akadályozni. Azok a feudális, kapitalista és militarista csoportok, melyek a fasiszta zsarnokság létrejövetelét támogatták, a történelem számos pillanatában, pl. az első és második francia császárság létrejövele körül játszották ugyanazt a szerepet, a zsarnokság uralomra juttatásának szerepét anélkül, hogy ehhez fasiszta tömegmozgalmakat próbáltak vagy tudtak volna létrehozni. Számukra a tömegnek nem a mozgalomra, hanem az *engedelmes-ségre* való készsége a fontos. Az, hogy ez egy *tömegmozgalom* formájában jelentkezik, számukra inkább kellemetlen, mintsem kellemes. A feudális, kapitalista és militarista erőknél a faszizmussal való szövetsége a szó legszorosabb értelmében vett kompromisszum volt mindig és mindenütt, melyben mindkét fél, a reakció és a faszizmus megpróbálja a másikat eszközként felhasználni, azonban egyik fél sem adja fel ellentétes módszereit, ellentétes érdekeit és ellentétes céljait. A reakció és a faszizmus kompromisszuma éppen ezért előbb-utóbb vagy így vagy úgy fel is szokott borulni. Legkevésbé sem elég tehát a faszizmust a reakció eszközeként vagy a reakció megnyilvánulási formájaként megmagyarázni.

Még haszontalanabb az az előbbivel ellenkező séma, mely szerint a faszizmus a *kispolgárság* forradalma. Ez a séma a vulgáris marxizmus egyik mellékterméke, mely úgy képzei, hogy egy forradalom megmagyarázásához hozzá sem lehet fogni addig, amíg ki nem jelölünk egy társadalmi osztályt, mint a forradalom első számú érdekeltjét és hordozóját. Bármennyi kispolgár volt is a faszizmus hívei között, nyilvánvaló, hogy a kispolgárnak a faszizmus fő hordozójaként való megjelenítése kínban született, utólag hozzáköltött magyarázat. Száz esztendeig Európában mindenki természetesnek találta, hogy a burzsoázia forradalma után a proletariátus forradalma fog következni, és az 1930-as évekig senki sem jutott eszébe, hogy a kispolgárság tiszteletére még külön beiktasson egy közbeeső forradalmi fázist. Nehéz is volna megmagyarázni, hogy a világhatalomra, a hódító katonai sikerre és a más népek leigázására való törekvés hogyan függ össze a kispolgárságnak mint társadalmi osztálynak az érdekeivel. Nem is beszélve arról, hogy az aránytalanul nagyobb társadalmi erővel rendelkező angol és francia kispolgárság ennek a közbeeső forradalmi fázisnak a hordozójaként nem lépett fel.

Azokkal a magyarázatokkal, melyek a faszizmust pusztán társadalmak és társadalmi osztályok tényeiből magyarázzák, szemben állanak azok a nem kevésbé szűk teljesítő-képességű magyarázatok, melyek a faszizmust csupán erkölcsi kérdéseket érintő áramlatnak, az erkölcsi értékrendszer válságának állítják be, vagy a faszizmust egy különleges, az európai emberiség eddigi értékvilágától eltérő értékvilágként állítják be. Nem kétséges, hogy a faszizmusnak az értékelési módja sokkalta jellemzőbb vonása, mint az, hogy milyen

társadalmi osztályokra támaszkodik. Azonban a fasizmusnak önkéntelenül is valamiféle túlbecsülése mutatkozik meg abban, ha úgy állítjuk be, mintha valami vitatható, de mégis önálló és más értékrenddel közös nevezőre nem hozható, arra vissza nem vezethető princípiumokon nyugvó értékrend volna. Azt szokták mondani, hogy a fasizmus valamiféle primitív, törzsi, harcos, heroikus értékrend, szemben az ember, a szeretet, a szabadság és a boldogság értékére alapozott keresztény, humanus és szocialista értékrenddel. Óriási tévedés volna azonban azt képzeln, hogy az európai történelmen keresztül végig létezett és érvényesült volna a humanizmuson és szabadságon alapuló értékvilággal szemben – akárcsak latensen is – egy tőle független, ellentétes princípiumokon nyugvó harcos, heroikus értékvilág. Igazság csupán annyi ebből, hogy egy ilyen fajtájú harcos, törzsi és mindenekfelett a születés értékére alapozott értékvilág érvényesült az európai kontinens fiatal, barbár népeinél. A kereszténység kétezere éves teljesítménye azonban éppen az volt, hogy az európai fiatal, barbár népek törzsi erényeit szublimálta, és a vak engedelmességből felelős önfegyelmet, a vak odaadásból személyes önfeláldozást és a faji érzésből közösségi érzést igyekezett alakítani. Igaz az is, hogy ez a törzsi, születési értékrend Németországban élt legtovább, s ez részben mint ok, részben mint okozat, szorosán összefüggött azzal a szerencsétlen hiperarisztokratikus szerkezettel, amely a német területi fejedelemség kifejlődéséhez, ezen keresztül a német politikai test széteséséhez, a német egység nehézségeihez és a felemás megoldásához, s végül a német politikai test mai válságához elvezetett; az is kétségtelen, hogy a hitlerizmus számos ponton tudatosan hozzákapcsolódott ennek a törzsi, születési értékrendnek a reminiscenciáihoz. Mindamellett igen erős hangsúllyal le kell szögeznünk, hogy a fasizmusnak központi erkölcsi alap gondolata nincs.* A fasizmus érték-képzetei nem valami önálló, harcos, herokus erkölcsi értékrenden alapulnak, hanem csupa keresztény, nemzeti és demokratikus érték-képzetnek a származékai, és végső lényegük az, hogy a nyugati emberiség néhány aktuális társadalmi erkölcsi problémáját (az erkölcsi heroizmus, a társas tekintély és a közösségi szellem regenerálódását) próbálják megoldani torz és túlméretezett kimérák (erőszak mítosza, Führerprinzip, fajelmélet) formájában. Nagyon haszontalan dolog a gondolkodásnak ezeket a torz képeket azoknak a filozófiai rendszereknek bűnül felróni, melyekből gondolatokat kölcsönöztek. Kétségtelen, hogy ahhoz, hogy az emberi gondolkodásnak a fasizmusban összetorlódott elferdüléseit meg merték fogalmazni, ki merték mondani, rendszerbe merték foglalni, hozzájárult a hősnek, az erőnek, a hatalomnak, az akaratnak, az akciónak, az élet ellenállhatatlan lendületének stb. stb. a hamis romantika jegyében fogant kultusza, mely a 19. század második felében komoly és jelentékeny filozófiai rendszerek alkatelemeként is felbukant, a 20. század elejére pedig már lesüllyedt a vulgáris filozófiai tévképzetek közé. Nem szabad azonban német módra hamis szellemtörténetet üznünk, és filozófiai gondolatoknak vagy ideológiai ötleteknek olyan hatásokat tulajdonítanunk, melyekre nem képesek. A katasztrófák nem magukból a gondolatokból származnak, hanem azokból az indulatok-

*A harmincas évek elején egy nemzetközi fasiszta kongresszus Svájcban a fasizmus filozófiai alap gondolatát próbálta tisztázni, s kiderült, hogy ez a legnagyobb mértékben zavarbahozó kérdés. Az olasz fasiszták az „obscurum per obscurius” jól bevált módszere alapján a „Romanitá”-t javasolták, amivel azonban a norvég és egyéb germán fasiszták nem tudtak semmit sem kezdeni. Figyeljük meg, hogy ugyanez a kérdés sem a keresztény erkölcsant, sem a humanus liberális erkölcsant, sem pedig a szocialista erkölcsant nem hozná zavarba!

ból, melyek a gondolatok által adott sémákba be tudtak nyomulni. Bármilyen nagy is a gondolati formulák jelentősége, mégis az, hogy a kínáló erkölcsi formulák közül egy ember vagy egy közösség miért pont azt választja, amely az adott helyzetben katasztrófára vezet, azt magából a formulákból levezetni és megmagyarázni nem lehet.

Nem megyünk sokra azzal sem, ha a fasizmust egyszerűen a gengsztertípus, a törvényen kívüli ember lázadásával magyarázzuk. Való, hogy a gengsztertípus felette magas arányszámmal van jelen a fasizmus akcióinál, ez azonban csak azt jelenti, hogy nem mulasztja el azokat a kiváló alkalmakat, melyeket a fasizmus jelent. Szó sincs azonban arról, hogy a törvényen kívüli emberek szövetkezése bármikor is számba vehető tényező volna a fasizmus létrehozói között. A fasizmus lényege éppen az, hogy a törvénytisztelő, tisztességes emberek értékvilágát zavarja meg. Ahhoz, hogy a törvényen kívüli ember szerephez jusson, kell valami, ami előbb megingatja a törvényt magát, és ehhez a törvényen kívüli emberek még olyan jól szervezett akciója sem elegendő. A törvény uralmának legnagyobb ellensége nem a törvényen kívüli ember, hanem azok a tisztátalan és hamis helyzetek, melyek a törvényt rosszá, semmitmondóvá és képmutatóvá teszik.

A fasizmus elhelyezésének nehézsége akkor derül ki leginkább, ha megfigyeljük azt a furcsa labdajátékot, amelyet az európai konzervativizmus és az európai radikalizmus a fasizmus kérdésében első pillanattól kezdve folytat, s amelyik ma bizonyos vonatkozásokban az angolszász világ és a szovjet feszültségében is benne foglaltatik. Az európai tradíció hívei a fasizmust egyszerűen a számukra mindenképpen értékpusztító forradalom egyik válfajának tartják, és a fasizmus és kommunizmus közös vonásait emelik ki. Ezzel szemben az európai progresszió hívei a fasizmust zsoldos álforradalomnak tekintik, mely mögött a legsötétebb, haladásellenes, feudális és reakciós elemek állanak, vagyis a jobboldal a szélsőbaloldalra, s baloldal a szélsőjobboldalra utalja a fasizmust.

Mindez nem véletlen, hanem a fasizmus lényegével szervesen összefügg. A fasizmus valóban tradicionális érzelmekre hivatkozik, és mégis felrúgja az európai tradíciót, reakciós erőket hív segítségül, és ugyanakkor elpusztítja társadalmi presztizsüket, demokratikus tömegérzelmeket mozgósít, de zsákutcába viszi őket, forradalmat idéz fel, s mégsem old meg semmit. Természetes, hogy a fasizmus központi gondolatát nem lehet megtalálni, hiszen összes gondolatai negatív jellegűek. A fasizmus nem önálló értékrend, még csak nem is „antitézis”, hanem az európai demokratikus forradalom által kiváltott válságnak az egyik terméke: ezért van meg benne deformálva a demokratikus forradalom minden eleme éppúgy, mint a demokratikus forradalom ellen feltámadt reakció minden eleme. Az fogja őket össze, hogy egy ugyanazon történelmi hisztéria forgatagán csapódtak ki abból a zűrzavarból, melybe a kereszténység és a humanizmus társadalmi értékvilága Európa bizonyos részében a legutóbbi időkben beleesett. A fasizmust mindazoktól a nagy áramlatoktól, amelyek Európa társadalmi és politikai fejlődését determinálták, az különbözteti meg, hogy *torz*.

Mi ennek a torzságnak az oka? Ahhoz, hogy egy európai közösség modern politikai fejlődése harmonikus és egyenesvonalú legyen, lényegileg egy dolog szükséges: az, hogy a közösség ügye és a szabadság ügye egy ügy legyen. Vagyis az kell, hogy midőn bekövetkezik az a forradalmi pillanat, mikor az egyes ember hatalmas forradalmi rázkódtatások által felszabadul a felette Isten kegyelméből hatalmaskodó társadalmi erők lélektani nyomása alól, akkor világos és kézzelfogható legyen, hogy az egyes embernek ez a felszabadulása egyben az egész közösségnek a felszabadulását, kitágulását és külső és belső

meggazdagodását jelenti. Európa bizonyos részében, különösen Közép- és Kelet-Európában, egy csomó nemzet életében ez nem így következett be. Ellenkezőleg, ezek a nemzetek olyan történelmi pillanatokot éltek meg, melyek azt bizonyították, hogy a múlt nyomasztó politikai és társadalmi hatalmasságainak az összeomlása egyben az egész nemzeti közösség katasztrófáját is jelentik. A fasizmus gyökerei mindig ott vannak, ahol bármilyen ok miatt, bármiféle megrázkódtatás során, bármiféle tévképzet folytán a nemzet ügye és a szabadság ügye szembekerülnek egymással, ahol valamilyen történelmi megrázkódtatás azt a görcsös félelmet ülteti el, hogy a szabadság előrehaladása veszélyezteti a nemzet ügyét.

A teljes és telivér fasizmushoz azonban kell még ezenfelül valami: az, hogy az illető ország társadalmi és kulturális fejlődése elérjen arra a fokra, ahol a közösségi érzelmek teljes és tömeges demokratizálódása, a demokratikus forradalom immár esedékessé válik. Egy ilyen fejlettségi fokon álló politikai közösségben lép fel a benne élő görcsös félelem folytán az az abszurd gondolat, hogy mindazokat a tömegeket, amelyek a harmonikus fejlődésű európai országokban a demokratikus forradalom erejénél fogva a nemzet és a szabadság ügye mellett fősorakoztak és fősorakoztathatók, sorakozzanak fel minden erejükkel, minden dinamizmusukkal, *csak a nemzet* ügye mellett, *de nem a szabadság* ügye mellett. Bármi paradoxul hangzik is, azt kell mondanunk, hogy fasizmus csak ott van, ahol demokratikus tömegérzelmek vannak. A demokrácia valamiféle előzménye, példája, kísérlete vagy fiaskója nélkül nincs fasizmus. A fasizmus viszonya a demokráciához nem az egyszerű negáció, nem a szembenállás viszonya, hanem az, hogy a demokratikus fejlődés válságának bizonyos jelenségei deformálódnak benne: a fasizmus a demokratikus fejlődés deformációs terméke.

Ezek után világossá válik az az állításunk, hogy fasizmust nem lehet egyszerűen úgy beállítani, mint a reakció instrumentumát. A reakció és a fasizmus organikusan összetartoznak. De nem azért, mint hogyha szeretnék egymást. A fasizmus gyökerénél lévő félelem kedvez a múlt politikai és társadalmi hatalmasságainak, mert azt mondja, hogy a múlt társadalmi hatalmainak teljes és maradéktalan felszámolása katasztrófára vezet: ez a tétel lehetőséget és biztatást jelent a történelmi arisztokrácia és a katonai csoportok számára, hogy belekapcsolódjanak a fasizmus által félrefordított tömegmozgalmakba, mert azok immár elsősorban nem ellenük irányulnak, hanem valamilyen külső ellenség ellen. Mindamellet az arisztokrácia nagy része a fasizmustól éppúgy távortartja magát, mint a demokratikus forradalomtól, s a fasizmus végsőleg éppen úgy megdönti a történelmi erők társadalmi presztizsét, mint a demokratikus forradalom. Az arisztokraták és a katonák lényegében csak asszisztálnak a fasizmus nagy folyamatánál, de a folyamatot magát sem előrevinni, sem fékezni nem tudják. A fasizmus társadalmi és osztály-hátterében teljes összevisszaságban együtt találjuk a legkülönbözőbb társadalmi erőket, melyeket a görcsös félelemnek és a belőle származó ellentmondó tévképzeteknek a közössége hoz össze: az uralom tekintélyének fenntartását mindenek elé helyező arisztokratikus és katonai csoportok mellett ott vannak elsősorban a nemzetért való görcsös félelemben bebonyolódott értelmiségi rétegek: a rendért a szabadságot feláldozó polgári és kispolgári rétegek, valamint a proletariatusnak azok az elemei, melyek hajlandók odaadni a szociális gondolkodásért a szabadságot és a nemzeti minőség esztelen felmagasztalásáért az oszthatatlan emberi méltóságot.

Abból a paradox célkitűzésből, hogy demokratikus tömegeket mozgósítson *csak* a nemzet, de *nem* a szabadság ügye mellett, származnak a fasizmus összes jellegzetes torz ellentmondásai: a tömegmozgalomra támaszkodó abszolút despota ellentmondása, a tömeget megvető népiesség (populizmus) nonszensze, az antidemokratikus nacionalizmus fából vaskarikája, a szabadságellenes forradalom abszurduma és a népek egymás elleni irtóháborújának monstruma.

Ezek után világos, hogy bármennyire is közösek a különböző fasizmusoknak ezek a vonásai, egyiket sem lehet megérteni anélkül, hogy ne ismernénk külön-külön azokat a konkrét megrázkódtatásokat, melyekből az illető fasizmus gyökerénél lévő speciális félelem megszületett. Nem ok nélkül volt tehát, hogy a német fasizmus, a hitlerizmus megértéséhez egy olyan történeti eseménysort próbáltunk megmagyarázni, mely egészen a napóleoni háborúig megy vissza.

Hitlerizmus és Versailles

A német nemzeti szocializmus determináló megrázkódtatása minden kétséget kizáróan a versailles-i békeszerződés. Őszinte sajnálatunkra újból meg újból szembe kell kerülnünk azzal a ma közkeletű nézettel, hogy a versailles-i békeszerződés nem hogy rossz lett volna, hanem nagyon is enyhe volt, mert hiszen a németek bebizonyították, hogy a versailles-i békeszerződést megelőzően és attól függetlenül mélységes és alig kiirtható agressziós és hatalmi ösztönök működnek bennük. Megmondottuk már, hogyan kell vélekednünk az ősi német hatalomkultusz legendájáról: ez a hatalomkultusz valóban ősbibb Hitlernél, azonban nem a sötét germán előidőkig nyúlik vissza, hanem a 19. század közepéig, a német egység körül kibontakozott válságig. Seholy sem volt azonban megírva, hogy a wilhelminus német hatalomkultusznak az első világháború elvesztése után szükségszerűen és természetesen tovább kellett fejlődnie. Éppen ellenkezőleg, az 1918. évi háborúvesztés kitűnő kúrája lehetett volna a német hatalomkultusznak, mert hiszen éppen egy vesztes háborúnak sikerült az, ami az összes győztes háborúnak nem sikerült: eltakarítani az útból a dinasztiai sokaságát, a németiség politikai egységének és demokratikus fejlődésének ezeket a gyötrő tehertételeit. Hogy az 1918. évi háborúvesztés nem a német hatalomkultusz kúrája, hanem súlyosbítója lett, annak éppen a versailles-i békeszerződés az oka. Nem azzal, hogy szigorú volt, hanem azzal, hogy a békekötés helyett az erkölcsi ítékezés formáját vette fel, méghozzá olyan erkölcsi elvek nevében ítélt, melyeknek elfogadására a német politikai közösség nem volt eléggé érett, és mindennek a tetejében saját maga nem alkalmazta őszintén azokat az elveket, melyeknek nevében ítélt. A német politikai közösség erre úgy reagált, hogy válságba jutott benne az egész európai értékrendszer, melynek nevében ezt a vádat megfogalmazták.

Ezen a ponton különös élességgel mutatkozik meg a hisztériás lélek belső ellentmondása. Egyrészt ugyanis hisztériás ingerültséggel fordult az ellen az egész értékrendszer ellen, melynek nevében az ő vád alá helyezése és elmarasztalása történt, ugyanakkor azonban mindennél jobban kötve marad az értékeknek ehhez a rendjéhez, mert hiszen mindenáron az előtt a fórum előtt akar elégtételt kapni, amely előtt a sérelmet szenvedte. A hitlerizmus összes pusztító dogmái abból a kívánságból származnak, hogy a környező világnak ebben az ambivalens, ellentmondó formában ellene mondhasson: egyrészt erkölcsi igazolást és teljes felmentést akar a németiséget ért vádak alól, ugyanakkor azonban

kivonja magát minden felelősség alól, s erényekként vállalja az őt érő igaz vagy igaztalan vádak. Minthogy Versailles-ban nem kezelték egyenrangú partnerként a német nemzetet, nem szűnik meg követelni a német nép egyenjogúságának és becsületének a helyreállítását, ugyanakkor azonban törvénnyé teszi a nemzetek közötti egyenlőtleniséget, s a németet emeli minden nemzet fölé; minthogy megvádolták a német népet, hogy felelős a háború kitöréséért, és bűnösen akarta azt, nem szűnik állítani és bizonyítani, hogy a háborút a másik oldal akarta és okozta, ugyanakkor azonban a nemzetek élettörvényének és a nemzeti élet kiteljesedésének nyilvánítja a háborút; minthogy a német népet arra kényszerítették, hogy jóvátételt fizessen, és anyagi eszközöket szolgáltatson a győzők gazdasági gyarapodásához, a hitlerizmus nem szűnik meg hangoztatni és bizonyítani, hogy a jóvátételek döntötték nyomorba Európát és Németországot, ugyanakkor azonban törvénnyé teszi, hogy minden nép, mely gyengébbnek bizonyul a németnél, pusztá eszköz legyen a német nép boldogulásához és gyarapodásához; minthogy Versailles-ban lefegyverezték a német népet, mert félték, hogy katonai erejét hódító háborúra fogja felhasználni, a hitlerizmus nem szűnik meg hangoztatni a német nép békevágyát és azt, hogy a hadsereg a becsület miatt kell neki, nem másért, ugyanakkor azonban olyan politikát folytat, mely a német hadseregtől való legvadabb félelmet is indokolttá teszi; minthogy Versailles-ban a győzők nem engedték, hogy a német nép éljen az általuk proklamált önrendelkezési joggal, és megalakítsa a maga nagynémet birodalmát, a hitlerizmus nem szűnik meg követelni minden német ember és minden német föld önrendelkezési jogának az érvényesülését, ugyanakkor azonban tagadásba veszi a németen kívül minden nép önrendelkezési jogát. Minthogy a nyugati közfelfogás kétségbe vonta a németiség teljesítményeinek – különösen politikai téren – a teljesértékűségét, a hitlerizmus nem szűnik meg egyedülállónak bemutatni minden német teljesítményt, ugyanakkor azonban a faji adottság erejénél fogva felsőbbrendűnek nyilvánítja a maga népét, és ezzel kivonja mindenféle hátrányos teljesítményi összehasonlítás lehetősége elől; minthogy a nyugati közfelfogás kétségbe vonta a német nép európai szellemét, a hitlerizmus kétségbeesett erőfeszítést tesz, hogy Európa ügyének képviselőjéül tüntesse fel magát, ugyanakkor azonban hatályon kívül helyezi az európai emberi és állami együttélés minden eddigi érvényes törvényét, és a hatalmi és faji szupremácia egyetlen törvényét teszi a helyükbe.

Így látva, hogyan felelt a hitlerizmus mindazokra a kínzó, elintézetlen kérdésekre, melyek az egész német közösséget gyötörték, és melyekre a béna weimari demokrácia nem tudott felelni, meglehetősen lényegtelennek kell tekintenünk azokat a számításokat, hogy a németeknek hány százaléka hitlerista. Minden olyan német számára, aki egy kicsit is szívére vette azt, ami Németországgal 1918 óta történt, a hitlerizmus szükségképpen mond valamit; ha mégannyira nem hitlerista is az illető, ha mégannyira kultúremler is a legszubtilisabb fajtából, sőt esetleg akkor is, ha zsidó: számára is „van valami abban”, amit a hitlerizmus mond. Innen a demokratikus európai felfogású németek rettenetes bánasága a hitlerista agitációval szemben: a hitlerizmus olyan érzelmekre apellált elsősorban, amelyekkel szemben ők sem lehettek közönyösek. A kérdés nem az, hogy a németek hány százaléka hitlerista, hanem az, hogy a hitlerizmus a németiség függő kérdéseit úgy tudta feltenni, hogy azok a német politikai életre a választóvíz erejével hatottak, és olyan németeket is igenlő válasza indítottak, akiktől a hitlerizmus egész filozófiája távol állt. Mondhatnám úgy, hogy mindazokon a pontokon, ahol a hitlerizmus az európai értékek színe előtt elégtételt akart szerezni a német nép számára, a németiség több mint 90%-a

hitlerista. Mindazonon a pontokon azonban, ahol a hitlerizmus radikálisan szakítani akart az európai értékek rendjével, a németek több mint 90%-a ma sem hitlerista. A németek túlnyomó többsége hitlerista volt, ha a versailles-i békeszerződés katonai rendelkezéseiről, vagy az osztrák és szudéta Anschlussról volt szó, de elenyésző kisebbség kivételével ma sem hitlerista, ha zsidó asszonyok és gyerekek legyilkolásáról van szó. A baj csak az volt, hogy egy olyan politikai konstelláció keletkezett, amelyben egy tömegmészárlásra beállított párt és világnézet úgy jelent meg, mint az egyetlen politikai garnitúra, amely a német nemzet függő belső és külső kérdéseit el tudja intézni.

A hitlerizmusnak az európai erkölcsi értékek rendjére hivatkozó és azokat tagadó elemeinek a belső ellentmondása az, ami egyúttal a hitlerista világkép belső törését és külső bukását is előidézte. Ezt a törést és ezt a bukást sorra megfigyelhetjük azon a három kritikus ponton, ahol a hitlerizmus az európai társadalmi politikai és nemzetközi együttélés értékrendjét megtámadta; a *nemzetközi együttműködés*, a *demokrácia* és a *szocializmus* síkján.

Az eszmék csapdája: önrendelkezési jog és hatalomkultusz

A hitlerizmus leszámolt az *európai együttélés* addig érvényes alapelveivel, a nemzetek szabadságával; a nemzetek egyenlőségével, az önrendelkezési joggal, azért, mert egy egyszeri történeti tapasztalat keserűségében a német nép megtapasztalta, hogy ezeket az elveket lehet nagyon hiányosan, nagyon egyoldalúan és nagyon képmutató módon alkalmazni. A hitlerizmus tehát egy olyan külpolitikába kezdett, mely a hatalmi helyzetek 100%-os kiaknázásán, a diktált és önkéntes szerződések egyforma félredobásán és az erőszak korlátlan érvényesítésén alapult. Ezzel az eljárással elképesztő külpolitikai sikereket aratott. Kiderült, hogy következmények nélkül túlteheti magát a versailles-i békeszerződés mindama megkötésein, melyek alól a weimari Németország hiába kért egy kis könnyítést; kiderült, hogy háború nélkül olyan területi változásokat provokálhat, melyekről a weimari Németország még álmodni sem mert. Miért? Hallottam embereket összesűgni, hogy „a németek megtanultak politikát és diplomáciát csinálni”, mások siettek felfedezni a német „cinkosait” a túlsó táborban, az ötödik hadoszlopot, a chamberlainizmust, a kapitalista-antibolsevista intrikákat stb. Sokan – még leghalásosabb ellenségei közül is – komolyan állították, hogy Hitler politikai zseni. Mások megállapították, hogy a nyugati hatalmak mennyivel voltak elmaradva a katonai felkészültség terén, a németek minden sikerét ennek az időelőnynek tulajdonították. Mindezekből lehet egy s némely dolog igaz, végeredményben azonban mindezek gyermekes mellébeszélések. A hitlerista külpolitika sikereinek mélyebb oka egyszerűen az volt, hogy egy bizonyos pontig harmóniában volt a tényekkel és az európai értékrend alapelveivel. Mikor Hitler arra hivatkozott, hogy a németek többsége Németországhoz akar csatlakozni, akkor *való* tényekre hivatkozott, s kívánságainak teljesítése éppen a nemzetek szabadságából, egyenlőségéből és önrendelkezési jogából következett. Németország 1935–1938 között külpolitikai akciói minden felületi és mellékes ok mögött tulajdonképpen azért értek el meglepő sikert, mert *valóban* nem lehetett háborút indítani azért, mert Németország önkényesen keresztülvitte azt a fegyverkezési egyenjogúságot, melyről mindenki tudta, hogy megvalósulása pusztán idő kérdése, s valóban nem lehetett háborút indítani azért, mert 7 millió osztrák-német és 3 millió csehországi német, akik túlnyomó többségükben minden jel szerint németnek érezték és

vallották magukat, nem korrekt népszavazással, hanem erőszakos hatalmi tények folytán csatlakoztak Németországhoz. Ezért hiábavaló az a vélemény, hogy Hitler támadó akcióit már 1935-ben, 1936-ban, vagy legalább 1938 tavaszán, vagy legkésőbb 1938 őszén fegyveres erővel meg kellett volna állítani. Demokratikus országokat nem lehet elegendő morális igazolás nélkül háborúba vinni. Ezeket a háborúkat pedig nem lehetett volna morálisan igazolni; legfeljebb akkor, ha a nyugati hatalmak kifejezetten leszögezik, hogy mindazokat a katonai és területi engedményeket, melyeket nem hajlandók megtenni Hitler Németországának, hajlandók megtenni európai formák (népszavazás stb.) között egy európai szellemű Németországnak. Egy ilyen kijelentés meggyőző erejét bizonyára nagyban gyengítette volna az a mód, ahogyan Hitler előtt az európai szellemű Németországot kezelték, mindamelllett egy ilyen deklaráció 1938-ban sem lett volna késő. Ilyen nélkül azonban egy 1938-ban kezdett háborúban a nyugati hatalmak morális pozíciója sokkalta rosszabb lett volna, mint a németeké. Hogy Münchenben a tárgyalás úgy folyt le, ahogyan lefolyt, az valóban katasztrófa volt; azonban nem változtat azon, hogy a szövetségesek München által kerültek morális fölénybe a németekkel szemben. Az Anschluss és München azt demonstrálták az egész világ előtt, hogy a nyugati hatalmak nem állanak útjában a német nemzet egyesülésének. Ezen a ponton következett be a hitlerizmusban megtestesült rettenetes hisztéria drámájának a fordulata és Németország európai helyzetének a törése. A németiség többsége azt várta Hitlertől, hogy a németiségek az *európai* értékrend színe előtt szerezzen elégtételt azokért a sérelmekért, melyek egyúttal az európai értékrend sérelmei is voltak, s egyúttal azt remélte, hogy Hitler ezt meg fogja tudni szerezni háború nélkül. Hitler azonban bármennyire hangoztatta is, *nem hitte el* és *nem vette észre – mert hiszen az egész európai értékrendben nem hitt* –, hogy külpolitikai sikerei a szabadság, egyenlőség, és önrendelkezési jog nemzetközi elveinek az átütő erején alapulnak, hanem meg volt győződve, hogy összes sikereit annak köszönheti, hogy hatalmi erőszakkal lépett fel, hogy felrúgta az európai együttélés bevett formáit, s azért kapta meg Ausztria és Csehország német területeit, mert erőszakot alkalmazott népszavazás helyett. Ennek pedig az lett a következménye, hogy München után – mikor a német nemzet várakozása, a való tények s az igazi európai értékrend követelményei szerint nyugvópontnak kellett volna következnie – a német politika az európai értékeknek a hitlerizmusban megtestesült tagadása révén a hisztéria örök törvényei szerint továbbment a hatalmi sikerek útján. Így már a München után következő hónapokban, a csehekkel szemben támasztott újabb határkövetelésekkel túlmént a mértéktartásnak, 1939 márciusában a prágai bevonulásokkal a tisztességnek és 1939 szeptemberében a háború kirobbantásával a lehetőségeknek határain. A prágai bevonulás megsemmisítette Németország egész morális pozícióját, a háború kitörése pedig megsemmisítette azt a reményt, melyet a németek többsége Hitlerhez kapcsolt. Az a mozgalom és az a vezér, akik Németország számára erkölcsi elégtételt ígértek, mindennél inkább hozzájárultak ahhoz, hogy Németország erkölcsi pozícióját semmivé tegyék, s utólag igazolják mindazt, amit Németország egykor érdemtelenül szenvedett.

Az eszmék csapdája: demokrácia és Führerprinzip

A második pont, ahol a hitlerizmus szemben állott az európai értékek rendjével, a *demokrácia* és a *személyes uralom* kérdése. Az európai politikai élet másfél évezredes fejlődése a személyes uralom megszűnése, a hatalom spritualizálása, a demokrácia és az

önkormányzat felé mutat. Fokozatosan az egész népben tömegérzelemmé válik az a kívánság, hogy ne tradicionális, dinasztikus és személyes formában, hanem a maga székségelei és kívánságai szerint vezessék. Ez a lényegében és alapjában demokratikus szellemű kiváltság azonban ott, ahol a tradicionális személyes uralom összeomlása túl hirtelen és előkészítetlenül történik, könnyen odafajul, hogy a magát gazdátlanoknak és vezetetlennek érző közösség diktatorikus személyes uralmat emel maga fölé. Ez történt Németországban is: azt a feszültséget, mely a demokratikus vezetés kívánása és a vezetetlenség nyomasztó érzése között volt, oldotta fel a hitleri Führerprinzip, mely megadta a problémának a maga jellegzetes, minden irányban kielégítőnek látszó választát: a dinasztikus személyes uralom valóban meghalt, de helyette íme, itt van a modern, a legmodernebb, a népi gyökerű uralom, a nép legmélyebb vágyait megtestesítő vezér személyes uralma, aki valódibb kifejezője a népakaratnak, mint a weimari demokráciának a nép által nem ismert és közönyösen túrt vezetői, s egyedül méltó kifejezése egy nagy és nagyot akaró nemzet politikai megszervezésének. Újra előttünk van a hisztérikus világgép jellegzetes ellentmondása, realitás és fantazmagória között. Hitler uralomra jutásának reális alapja az volt, hogy saját személyében tökéletesen megtestesítette a német nép hisztériáját és a németiség nagy sérelmének az elintézését ígerte. A német nép nem diktatúrát akart, hanem egy olyan politikai vezetést, mely az egész közösség vágyainak hangot és valóságot ad, és ennek még a diktatúráját is hajlandó volt elviselni. Azaz, pontosan azt akarta, amit a demokrácia alapfogalatai szerint akarnia kell, csak hogy a politikai gondolkodásnak abban a zsákutcájában, melyben élt, elhitte azt a badarságot, hogy ezt egy személyes diktátorban megkaphatja. Paradox, de úgy van, hogy az a diktátor, aki minden megnyilatkozásában maró gúnnyal borította el a demokráciát és a demokráciákat, mindenkinél jobban hozzájárult ahhoz, hogy a német népek az a politikailag közönyös és tudattalan nagy hányada, melynek közönye oly nagy teherterele volt a weimari demokráciának, belekerült a politika sodrába, s bármennyire is gyászos volt első szereplése, a demokrácia mégis ott kezdődik, ahol ez a tömeg megmozdul. A német nép elfogadta a Führert, de mélységes és mind növekvő undorral fogadta mindazt, ami vele jár; az ember szólási, mozgási, sőt morgási szabadságának mind kíméletlenebb béklyóbakötését, a magánélet mind teljesebb megszüntetését, a kémkedést és a feladást, és azt a rengeteg miniatűr Führert, aki a párt, az SA és az SS nevében az élet minden viszonylatát elárasztotta. Paradox, de úgy van, hogy éppen a hitlerizmus adta az élményszerű bizonyítást a német nép számára annak, hogy egy európai nép számára a korlátlan személyes uralom és a hatalom spiritualizálásának hiánya kibírhatatlan. Bármekkora pusztítást végzett is a hitlerizmus a német társadalom demokratikus erőtevényezői között, a demokráciának az az előfeltétele, hogy a társadalom komoly tömegérzelem erejével undorodjék a személyes uralomtól, a személyes uralommal szemben addig túlságosan is lojális német nép számára a hitlerizmus tanulsága által valósult meg először.

Az eszmék csapdája: egyenlőség és fajelmélet

Az európai értékrend szempontjából harmadik döntő állásfoglalása volt a hitlerizmusnak az, hogy míg az európai társadalomfejlődés a születési szelekció mágiikus erejében való hit megszűnése és *mindennemű születési kiváltság feloldódása* felé haladt, addig a

hitlerizmus a faji gondolattal olyan konjunktúrát teremtett Németországban a születés misztikájának, a nemesi és paraszti ősök kutatásának, amire Európában a feudális nemesiség legvirágzóbb korszakaiban sem volt példa. A paradox azonban az, hogy ezen a ponton is a hitlerizmusnak európai fejlődést igénylő eleme az, mely a valóságban és hosszú lejáratra győzött. Európában sehol a születési kiválasztás nem nehezedett olyan nyomasztólag a társadalom egész fejlődésére, mint éppen Németországban. A német politikai gondolkodás deformálódásában ez az egyetlen elem, melyet valóban vissza lehet vezetni a ködös germán előidőkhöz s a népvándorlás koráig, amikor a meglehetősen atomizált római társadalom romjain a germánok rendeztek be egy meglehetősen szigorú születésrendi társadalomszervezetet. Ez a társadalomszervezet a kereszténység által nyert átmoralizálás útján nagyon fontos és nem értéktelen tényezőjévé vált az európai fejlődésnek, azonban a legújabbkori fejlődés nyilvánvalóan ennek a születésrendi társadalomszervezetnek a teljes felszámolása felé mutatott, s ennek talán sehol Európában akkora nehézségei nem voltak, mint éppen Németországban. A hitlerizmus *éppen* a születésrendi társadalomszervezet rettenetes tehetetelét oldotta fel azzal, hogy radikálisan tagadásba vette a német nemzetben belül bármiféle születési és társadalmi különbség jelentőségét, s ugyanakkor egy egekig felértékelte, misztikus ragyogásba vont és legmesszebbmenő személyes privilégiumok ígéretével felruházott új születési előjoggal halványított el minden régit: a németnek születés előjogával. Ha Hitler egyszer valami olyat mondott, hogy német utcaseprőnek lenni nagyobb dolog, mint más nemzetben grófnak, akkor ne képzeljük, hogy ez csupán üres frázis: a német utcaseprőknek pontosan erre a biztatásra volt szükségük, mert – ellentétben francia és angol kollégáikkal – nem voltak elegendően bizonyosak a maguk teljes emberi méltósága felől. Nem szabad lebecsülni annak a jelentőségét, hogy a hitlerizmus a munkatáborok meling pot-jában oly radikálisan összekeverte a német társadalmi osztályokat. Annak a sematikus állításnak, mely szerint a hitlerizmus a német uralkodó osztályok álcázott védelmi szervezete, ezen a ponton látszik leginkább a szűk volta: ha uralkodó osztály volnék, megköszönném azt a védelmi szervezetet, melyben grófkisasszonyoknak megfagy kezük-lábuk a kötelező munkatábor viszontagságaiban. Semmi kétség azonban, hogy mégis ez az a kritikus pont, ahol a hitlerizmus harmadik nagy törését megtalálhatjuk. A német utcaseprők számára ugyanis igazában nem az volt fontos, hogy ők az angol grófnoknál *többek*, hanem az, hogy a német grófokkal és gyárigazgatókkal *egyenlők* legyenek. A német tömegeknek azonban meg kellett tapasztalniuk, hogy amennyit a hivatalfőnökkel való kötelező nemzettestvéri sörözéssel nyertek, annál többet vesztek a fegyelem és parancsolási jog keményebbé válásával. A gyári munkásoknak észre kellett venniük, hogy helyzetük nem változott lényegesen azzal, hogy nevük ógermán szóval „Gefolgsmann”, ellenben a tőkés által, hogy Betriebsführer, azaz kis Führer lett, nagyon sokat nyert. Az nem igaz, hogy a hitlerizmus a német uralkodó osztályok álcázott védelmi szervezete, de az igaz, hogy a benne rejlő tömegmegvető és hatalomimádó tendenciák miatt a szocializmusból csak azt valószínűsíti meg, ami benne szervezet és fegyelem, de szűkeképpen elsikkasztja azt, ami benne egyenlőség és társadalmi felszabadulás, tehát semmiképpen sem szocializmus a szó európai értelmében. Mégis ő tisztította el a szocializmus útjában fekvő legnagyobb akadályt, a születési (társadalmi és vagyoni) előjogok presztízsét. A német faj glorifikálása megégett abban a történeti katasztrófában, amelybe a hitlerizmus a német népet vezette: de vele égett a születési előjogoknak az a nyomasztó terhe is, melyet a hitlerista faji gondolat magában feloldott.

A hitlerizmus mérlege

Íme, előttünk áll teljes méreteiben a hitlerizmus hisztérikus világképének végzetes törése és a külső összeomlással párhuzamos belső összeomlása. Eszevesztett erőfeszítéssel szegült szembe az európai társadalom három döntő fejlődési tendenciájával: az önrendelkezésen felépülő szorosabb nemzetközi egységgel, a személyes uralmat felváltó demokráciával és a születésrendi társadalomszervezetet feloldó szocializmussal. Amiért ezeket az elveket egyszer hiányos, ellentmondó és képmutató módon alkalmazták Németországra: egy olyan világot akart felépíteni, melyben ezek az elvek nem érvényesülnek. Az európai fejlődés végső elveit azonban nem lehet „új” eszmékkel helyettesíteni, nem lehet átfesteni, nem lehet félrefordítani. Az „igazi” önrendelkezésre, demokráciára, szocializmusra való hivatkozás, melyet a hitlerizmus hatalmi és faji mítoszban élő vezetői taktikai fogásnak tekintettek, végzetes csapdává lett: a hitlerizmus erejét és sikereit az adta, ameddig és amennyire *valóban* az önrendelkezési jogot, a demokráciát és szocializmust képviselte, és mikor ezeket az eszméket mint feladatukat elvégzett taktikai eszközöket, ki akarta dobni fegyvertárából, akkor egyszerre kiderült, hogy eszmeileg fegyvertelen. Maradandó csak annyi belőle, ami valóban önrendelkezés, demokrácia és szocializmus, az, hogy először rajzolta ki világosan a német nemzet kereteit, először demonstrálta az élmény átütő erejével a német nemzet számára a személyes uralom kibíratatlanságát, és először érzékeltette elevenen a németiség számára a születési kiváltságok elévülését.

Szó sincs arról, hogy mindez a hitlerizmus *érdeme* volna, vagy pláne, hogy a hitlerizmus a demokratikus fejlődés alkalmas és lehetséges állomása volna. Nem lehet „érdeme” egy olyan rendszernek, mely egy egész nemzetet töltött el hamis romantikával, egy egész nemzet fiatalságát irányította álértékek felé, és egy egész földrész életét borítja el a félelemnek kiszámíthatatlan következményű megrázkódtatásaival. Beláthatatlan az a kár, amit Európa fejlődésében a hitlerizmus okozott. Ez azonban nem akadályozta meg, hogy rajta keresztül ne valósuljanak meg olyan mély és ellenállhatatlan társadalmi-lélektani folyamatok, melyek erősebbek minden ideológiánál, koreszménél és propagandánál.

Összefoglalás

A fenti leírásban megpróbáltuk plasztikussá tenni azt a kiinduló felismerésünket, hogy a németiség szörnyű politikai hisztériája nem alkati, hanem történeti okokból ered. Bemutattuk azt a két szívós történeti tényezőt, a területi fejedelemséget és a születési szelekció túl erős érvényesülését, melyek a német problémának megoldását a legújabb korban emberfelettien megnehezítették. Bemutattuk azt a szerencsétlen történeti cselekedetet, az osztrák császári cím 1804. évi felvételét, mely a német politikai fejlődést megfosztotta a leghasznosabb konszolidáló tényezőtől, a legitim Habsburg-császártól. Bemutattuk azt a három történeti megrázkódtatást, 1806-ot, 1848-at, és 1918-at, melyek félelemmel és bizonytalanságérzettel töltötték el a németiség politikai tudatát, és hajlamossá tették arra, hogy félmegoldásokba és álmegoldásokba meneküljön. Bemutattuk, hogy Németország rövid kétszáz éven belül egymás után öt olyan politikai rendszerben élt, mely egy végsőleg lehetetlen helyzetet rögzített meg, melyben valódi társadalmi és politikai egyensúlyról nem lehetett szó, s a belső labilitást az alapul szolgáló abszurd kompro-

misszum, vagy abszurd politikai előfeltevés szentté és sérthetetlenül nyilvánításával próbálták kiegyensúlyozni. Az a fejlődés, mely a Római Szent Birodalomtól a Német Szövetségen, a wilhelminus Német Császárságon s a weimari Köztársaságon keresztül a hitleri Harmadik Birodalomba torkollik, zsákutcából zsákutkába, a semmiből a semmibe vezet. A Római Szent Birodalom nyugvó anarchiája, ahogyan Ferrero nevezte, a Német Szövetség reakcionárius tehetetlensége és a weimari Köztársaság béna demokráciája közismert dolgok; a fentiekben főleg azt próbáltam bemutatni, hogy a lendület és dinamika álarcában fellépett wilhelminus Németország és a hitleri Harmadik Birodalom is teljességgel beletarotznak az abszurd kompromisszum vagy abszurd előfeltevésen alapuló zsákutcáknak abba a sorozatába, melyek az újkori német politikai fejlődést jellemzik.

Azonban bármennyire is történeti és nem alkati okokra megy vissza a németség politikai hisztériája, a megrázkódtatásoknak és zsákutkáknak ez a sorozata ma már oda vezetett, hogy az egész német *karakter* bizonyos fokú deformálódásáról beszélhetünk. A két világháborúban németek ezrei és százezrei élték át a legközvetlenebb élmények erejével, hogy ők németek, egyszerre hatalmasok és mégis gyengék, győzelmesek és mégsem tekintélyesek, igazságot keresők s igazságtalanságaikért gyűlöltek, mindenben kiválóak és mégsem igazán respektáltak, csudálatosan organizáltak és mégsem sziklaszilárdak. Ezek az élmények minden átlag némethez közel hozták a nyers hatalomkultusz és a morális elégtételkeresés ambivalens tendenciáit, de ugyanakkor azt az érzést is, hogy valami lélektani ballasztot hordanak, amelytől egyszer meg kell szabadulniok.

A kibontakozás útja nincs elzárva: a német karakter teljes és végleges megváltozásáról még nincs szó. A német politikai zsákutca eredeti okai ma már tulajdonképpen megszűntek: a politikai atomizálódás, a területi fejedelemségek rendszere, a társadalom hiperarisztokratikus szerkezete szét vannak morzsolva, és maguk is elégték a német hisztéria rettenetes tűzvészében. De elégték vagy teljességgel megbénultak azok a belső tényezők is, melyek a német politikai fejlődést előrevihették volna. Ma a németséget környező világ tisztánlátásán, félelem nélküli nyugalman és emberséges bölcsességén múlik a német politikai regenerálódás. A német baj nem gyógyíthatatlan szervi baj, hanem egy rettenetes közösségi merevgörcs, melynek kioldása a jövő legnagyobb európai feladata.